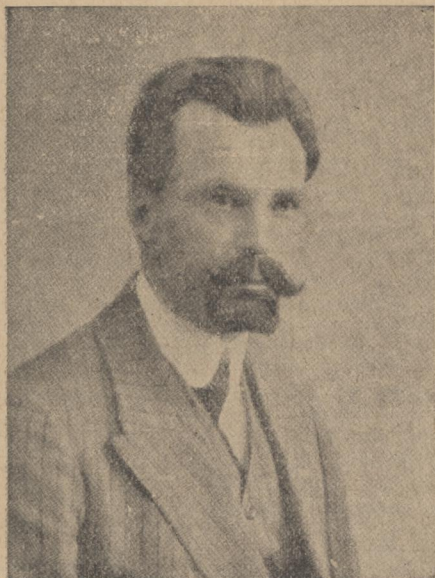

В. К.
Винниченко

(26/VII 1880 р.)

Володимир Винниченко народився р. 1880 липня 26-го в бідній селянській родині на Херсонщині. Вчився в народній школі та в елісаветградській гімназії на кошти свого брата, друкарського робітника-складача. Гімназії через вороже відношення, звичайне для тих часів до «мужицьких» дітей, не скінчив. Мандрував по Україні, вивчаючи життя робітництва й селянства. Потім знов узявся за науку, склав іспит за гімназію, поступив до Київського Університету на юридичний факультет. Університету не скінчив через арешт у політичній справі; цей арешт потяг за собою не лише звільнення з університету, а й висилку з Києва. Після того Винниченко попав у салдати, але скоро втік за кордон, уникаючи арешту за соціалістичну пропаганду серед солдат. Переправляючи в-за кордону соціалістичну літературу, був заарештований і ув'язнений у кріпості. Звідти попав до «дисциплінарного батальйону», але знов утік за кордон; потім брав активну участь у революції 1905 року, яко член У. С.-Д. Р. П. З наступом реакції знов емігрував, але часто приїздив нелегально на Україну. Імперіалістична війна й захопила його на Україні, але роки війни він проживав під чужим прізвиськом у Петербурзі, а більш у Москві. Після революції повернувся до Києва і брав жваву участь у всіх політичних подіях революційних часів, кілька разів стаючи на чолі українського уряду. З запровадженням на Україні радянського ладу, Винниченко опинився на еміграції, лише на короткий час р. 1920 з'явившись у Харкові. Та політична діяльність лежить по-за межами літературної і тут можна на ній не спинятись, тим більше, що право на вдячну пам'ять заробив Винниченко лише своїми художніми літературними творами.

Літературні виступи В. Винниченка почались р. 1902, коли в журналі «Киевская Старина» з'явилися його оповідання «Краса і сила» (№ VII—VIII) та «Біла машина» (№ XII), що проречисто обіцяли літературі українській нову красу і силу... Новий бадьорий тон, що відбивав настрої нового революційного чинника—свідомого робітництва, прийшов з Винниченком до літератури української. Нові теми, нові моральні й громадянські проблеми поставив він на чергу дня своєю не завжди рівною, але яскраво-художньою творчістю, що відбивала життя спролетаризованого селянства, робітництва.

революційної інтелігенції та нові економічні відносини, що приніс із собою розквіт капіталістичного ладу, який на Україні припадає на початок XX віку. Разом з позитивними рисами позначилися на творчості Винниченковій і хиби незрівноваженого, позбавленого почуття міри та гармонійної закінченості таланту, якому бракувало культури. Висунувши в великих романах та п'єсах так звану «проблему полу», письменник разом з живим почуттям нової моральної свідомості виявив і багато провінціалізму та нерозважного завзяття рубати вузли, що не даються розв'язати. Це використало лицемірне міщанство, піднявши галасливий протест проти «неморальності» Винниченкових творів. Один із перших романів, «Чесність з собою», письменникові довелося навіть дописувати російською мовою і видати в московському збірникові «Земля» (1911 р.), бо читачі «Літ.-Наукового Вісника», де звичайно містились твори Винниченкові, «почали масово зрікатись передплати журналу». «Чесність з собою» вперше з'явилась українською мовою лише 1919 р. у Відні, як X том повного зібрання творів В. Винниченка; роман «На весах жизни» (1912 р.) вийшов лише в перекладі на укр. мову Н. Романович («Рівновага», К. 1913), а повість «Заветы отцов» і досі не бачила світу по-українському. В п'єсах Винниченкових почасти чувається вплив Ібсена, Пшибишевського («Брехня», «Чорна пантера та білий ведмідь»). Кращі з них ішли і на сразкових столичних сценах Росії, а в репертуарі української сцени зайняли видатне місце.

Щось більше за нас.

Я сидів в одній тюрмі. Не бачив ні книжок, ні листів, ні єдиного друкованого слова.

І дійшло вже до того, що я тільки лежав дні і ночі на койці і бай-дужими, млявими очима дивився на стіни, стелю та на вовчок у дверях. Книжок я вже не вимагав, бо знав, що все одно «вони» не дадуть мені їх. З начальником тюрми не балакав, і коли він звертався з чимсь до мене, я, навіть, не вставав з койки і тільки одводив погляд на стелю.

І не прохав уже перевести мене з цієї камери, де з усіх боків були глухі стіни, за якими не було ні одного товариша. Я знав, що «вони» навмисне все це робили.

Дні, як тягучі краплі з якоїсь безкрайної ринви, капали одні за одними в темряву минулого, як краплі, схожі одна на одну. Спершу я цікавився, скільки їх накапало, а потім лиш було рахувати—і я погубив дні. Погубив і, навіть, приємно часом було: наче їдеш якимсь безмежним полем—без шляху, без певності куди їдеш, навкруги фуга, сніг помірно й невинно пада й пада, коні ледве соваються, на очі дрімота налягає. Хай везуть коні, все одно. Іноді здалеку заманячить думка: «Це-ж, братіку, ти замерзаєш. Смерть це... Чуєш?»—«Смерть?... Хм... Як то смерть?»—У такі хвилини смерть дуже погано уявляється. І знову дрімаєш собі.

Але раз... Грюкнули двері, розчинились, і в камеру, разом з дозорцями, вступила якась постать у штатському. Дозорці щось бовкнули і зараз-же вийшли, заграювавши дверима.

Я аж сів.

Господи: Васюк! Мій Васюк!

— Ну? Не ждав? Га? Це—оригінально. Здоров, здоров... Облоби-заємось? Валяй...

Приголомшений і дзвенящий радістю, я почув його товсті губи на щоці у себе, машинально чмокнув його в ніс, одсунувсь і сів на койку.

Васюк-же заклопотано взяв з підлоги свій клунок, переклав його в другий куток, попробував, чи гарно йому там, і став хазяйським оком оглядати камеру. Робив усе так, наче ми не шість місяців не бачились, а шість годин. Був вечір уже і верхня половина камери була жовта, а нижча темна, бо лямпочка стояла над дверима.

— Так!.. Це—оригінально. Номерок ти заняв, серденько моє, не із розкiшних. А проте... затишно. Лямпу не дають у камеру?

Я зідхнув, ще не зовсім очумавшись.

— Ні, не дають.

— Це—оригінально. І курити, мабуть, не можна?

— Ні, не можна.

Васюк засміявся. Звичайно, коли людині погано, то вона сердиться, гнівається, лютує. Васюк-же навпаки, чим гірше йому, тим більше сміється. Я ніколи ні з ким так не сміявся, як з Васюком. Єсть такі люди, з якими найсерйозніша людина, у котрої побачить посмішку дуже важко, з ними регочуть, як скажені, беруться за боки, стогнуть і молять.

Через п'ять хвилин ми вже страшенно реготали. Дозорець кілька разів підходив до вовчка, стукав ключами й кричав:

— Слиш?.. Ніззя шум делать...

Васюк поважно підходив до дверей і ввічливо нахилився до вовчка:

— Як кажете, серденятко моє?

— Ніззя шум делать.

— Це—оригінально. А чому так?

— Не помагається.

— А через що не помагається?

— Через то, що запріщається.

І ми знову качались від реготу.

Ніч ми не спали. Хоч Васюкові й поставили другу койку, але ми обидва лягли на мойй і всю ніч пробалакали. І нам таки було про що побалакати,—не рік і не два йшли ми поруч у житті.

Одноманітно й рівно ходив дозорець у коридорі; знадвору, часами, злими довгими гадючками вповзав у тишу свист вартових. Притулившись щільно один до одного, ми лежали, тихо розгортали поверхню нашої пам'яті і, як діти з скрині, виймали пережите і злепка—соромливо, але тайно радісно колисали його, милували й тихо сміялись. І сивий, старий тюремний Сум стояв у темному кутку й привітно хитав головою і шепотів до нас щось своє старе, тюремне, таємниче.

Під ранок, коли напівкругле віконце, немов півколеса з шпильцями, посіріло, Васюк заснув коло мене. Я вже давно посварився з своїм сном і ловив його несподівано, то вдень, то ввечері, а вночі, звичайно, він

десь лазив собі самотою. Я не спав і, пам'ятаю, любовно, як мати на за-
снулу дитину, дивився на Васюка.

Лице його з кучерявим білявим волоссям і розрізаним надвое
підборіддям мирно й довірливо схилилось до грудей мені і хотілось
тихо-тихо цілувати його. Але, як-би він почув і прокинувся, він-би рего-
тав, як скажений. І я тільки дивився на нього. Він причмокував губами,
похрюкував, іноді злісно й хапаючись чухався і знов рівно й спокійно
сопів.

«Серденятко моє!»

Ми дуже не дошукувались, через що та для чого «вони» посадили
до мене Васюка. Чорт їх бери, посадили, то й посадили, однаково обом
нам менше каторги ждати нічого. Однаково ми обоє ніяких пока-
зів не давали, значить, боятись якось заплутати один одного ми не мали
чого.

Але книжок нам все-таки не дозволяли, виразно натякнувши, що
ми могли-б мати навіть і тютюн, як-би захотіли, не те що книжки. Ми
то дуже хотіли, але показів усе таки не давали; зробили з хліба шашки
і стали грати, реготали, дражнили дозорців. Їх було двоє на нашому
коридорі. Один—маленький, рудий і весь надзвичайно плескуватий,
наче засушений у якійсь величезній книзі. Він раз-у-раз держав вели-
ким і середнім пальцем цигарку, жмурился від її диму і, дивлячись у вов-
чок спокійно-пильним поглядом, з протягом говорив:

— А пе-е-сні іграть ніззя-а...

І жмурился від диму ліве око, через що здавалось, що він сам кеп-
кує з своїх слів.

— Через що «ніззя»?

— Не помагається... Таке узаконеніє, що не помагається. Када-б,
случайно скажем, вийшло таке указовеніє, що помагається песні ареш-
тованим, значить, нада усем співать песні.

І з легкою посмішкою невозмутимо й хитро жмурился око.

Він був з філософським напрямком думок і ми дуже любили з ним
балакати; але він хутко одходив од вовчка.

Другий-же так і зовсім ніколи не вступав до розмови з нами. Су-
хий, вугластий, з жорсткими, ніби з дроту зробленими, вусами, вимальо-
ваними в жовту фарбу, він суворо й грізно стукав ключами по вовчку
й кричав до нас обох:

— Слиш ти! Приказую, щоб не було песній!

Ми тільки цього й ждали і аж падали на койки від реготу.

Він трохи непорозуміло, але так само грізно й строго дививсь
якийсь час, потім одходив і дерев'яно, з непохитним, неблаганим вигля-
дом одноманітно миготів у вовчку.

Як тільки він одходив, ми, пересиливши регіт, знову зачинали:

— «Гей, у полі билинонька ко-о-ли-ва-а-а-ється».

Моментально кроки в коридорі ставали швидкими, твердішими і
разом із стуканням у вовчок чулось:

— Слиш ти?! Кому я приказав, що песні ніззя співать! Умовк-
нуть січас-же!

Я не знаю, чого нам було так смішно, але ми просто корчилися, задихались, плакали від реготу. І, розуміється, не співали в такий час. Він-же, досягнувши свого, одходив з тим-же незадоволено-трізним виглядом.

Звичайно, під вечір, коли над дверима ще не ставили лямпочки, ми лягали на свої койки й починали:

— Охо-хо-хо... Нудно, сукиного сина!... Хоч-би одну книжку, «сволочі»...

— Да-а... Це—оригінально... Книжка нічого... Але ти знаєш, серденьтко, що як-би пилка, то по моему методу можна втікти... Ій-богу..

Я знав зарані, що ні по його методу, ні по моему ніяким робом утікти не можна, але з великою й щирою цікавістю спирався на лікоть і, ледве розбираючи контури його постати на койці, тихо питав:

— Яким-же способом?

— А от таким... Ти тільки слухай... Іди сюди...

Я пересідав до нього на койку, спирався боком йому на живіт, і він, лежучи, тихо й таємниче починав розвивати старий негодящий план, тільки з маленькою якою-небудь одміною. Я слухав уважно, замирав серцем, уявляючи план дійсністю і навіть не сперечався з ним. Аж тоді, коли він кінчав, коли кидалось у вічі, що крім пилки ще бракувало «яких-небудь сотню—дві карбованців», ми починали реготати, після чого я вже виступав із своїм планом. І Васюк теж уважно й серйозно слухав мене, іноді з запалом перебиваючи, доповнюючи, навіть сперечаючись, але сперечаючись що-до деталей, а не до самого плану, в який він безмежно вірив. Коли-ж я кінчав і виявлялось, що для мого плану не хопало тільки двох револьверів, динаміту і карбованців п'ять—десять грошей, Васюк рішуче виступав проти і знов висував свій.

Вечеря перебивала наші сперечання. Після вечері ми співали, спершу потихеньку, сумно, далі Васюк вибирав пісні з виголосою, твердо ступав по підлозі і в такт вигукував якусь салдаську мелодію. Підходив дозорець, стукав ключами і починалась звичайна розмова.

— Слиш? Довольно песніпеній!

— Довольно? Це оригінально. А ми тільки почали.

— Так от і прекраті, як почали.

— Та невже?..

І так далі.

А вночі, у снах наші плани здійснювались,—ми тікали, стріляли, підіривали стіни динамітом, пролазили в найвузюсенькі дірочки, прокидались від хвилювання і знову підкупали дозорців, переодягались, перелазили через стіни і знову прокидались. Так кожної ночі. Вранці-ж, після чаю, сиділи й оповідали один одному свої нічні удачі й невдачі.

Після обіду «делали» прогулку, грали в шашки і знову лежали в напівтьмі смеркання й з захопленням слухали «нові» свої плани. А потім реготали так, що до нашої камери мусів підходити дозорець і цокати ключами об двері.

Иноді Васюк сумно спирав лікоть на подушку, клав голову на руки і, дивлячись знизу вгору у вікно, філософично, задумливо говорив:

— А знаєш, серденьátko моє, я думаю,—що гірше тюрми нічого не може бути... Йй-богу...

— Хм!.. Чорт його зна... Мені теж здається...

— Ні, це—факт. Ти дивись: на волі люди гублять чи здоров'я, чи багатство, чи близьких людей... Правда? Рідко буває, що все разом... Га? Ти щось кажеш?

— Да-а, буває...

— Але рідко... А тут усе разом... Розумівш? Ні чорта! Ні, сволочна штука ця тюрма... Та ще без книжки...

І раз несподівано додав:

— А ти знаєш, серденьátko, що я вчора здорово таки кров'ю покашляв... Йй-богу!

І засміявся.

Мені стало холодно.

— Правда, Васюк?—тихо спитав я.

Він ще дужче засміявся. Потім раптом ліг на койку і, помовчавши, промовив:

— Д-а... хотів-би я знати, що гірше можна знайти в житті. Це оригінально... Гірше тюрми... Та ще такої... Ти знаєш, серденьátko... Ех, серденьátko ти моє!

Він хутко пересів до мене на койку, обняв за груди і прихилився.

— Хочеш, скажу тобі такий план, що ми через тиждень буде ю на волі? Га? Хочеш?

— Ну?..—чекаюче протягнув я.

— Слухай-же...

Він зручніше вмовстився, плямкнув навіть губами, сам наперед смакуючи свій план, і тихим шепотом докладно виложив усе передо мною.

Так, план був справді певний і простий. Треба було тільки підкупити двох дозорців. Це його трохи ускладняло. Але, коли не зважати на цю обставину, то можна було-б ручатися за успіх.

— Слухай... Але-ж ти забуваєш, що у нас нема кому підкупити їх?...

— А, почекай!.. Це не так важно... Головне, ідея... Уявім собі, що є... Тоді, значить, ти дивись...

І знову малював усю майбутню картину нашої втечі.

Ні, план таки дійсно, прямо геніяльний. Геніяльний своєю простою, несподіваністю, одважністю. От тільки якби знайшовся хтось, щоб з волі підкупив тих дозорців, що коло воріт.

Ми замовкли, потім зразу обое почали реготатись. Реготали так, що до вовчка підійшов засушений дозорець і таким тоном, ніби оповіщав нас якусь цікаву новину, промовив:

— Господа!.. Слишіте, господа? А ви знаєте, що не помагається так крупно сміятись?

Але як ми не то що не переставали «крупно» сміятись, а ще більш

закотились реготом, то він помірно, але сильно почав стукати ключами об дверці вовчка й підвищеним голосом заговорив:

— Гей, господа, а реготатьця так не помагається. Сlišте?

— Ой умру...—стогнав Васюк.

— Сlišте, господа? Прочую вас з убіжденієм. Довольно.

Пам'ятаю, Васюк ще довго схлипував від сміху, а мені... сумно-сумно раптом стало.

І от чогось з того вечора (і чого саме з того, я й досі не можу з'ясувати собі) почалося щось... не таке, як раніше. Як пригадую собі, на другий день ми якось ні разу не реготали. Васюк майже весь час ходив з кутка в куток по слідах, витертих на підлозі попередниками, і по-свистував. Я лежав на койці. Пригадую також, що це був мало не перший день, відколи жив я з Васюком, що я пролежав, як раніше, цілий день на постелі. Ввечері, в сірому світлі смеркання, ми сіли, було, в шашки пограти, але на половині гри обом стало нудно, і ми покинули.

І не розвивали ніяких планів у той вечір.

Другого дня, виразно пам'ятаю, Васюк, вчепившись руками в ґрату, весь час після обіду до самої ночі просидів на вікні. Ми часто сиділи й раніше, але не так подовгу.

А я цілий день лежав на койці. Не хотілось рухатись. Потім потроху, непомітно стало так, що Васюк, звичайно, ходив по хаті й по-свистував, а я лежав. Майже не балакали, а коли балакали, то потроху й де-далі то сухіше, холодніше. Шашки десь порозгубились, і коли хотіли раз заграсти, то не змогли знайти всіх. Нових робити не хотілось.

Васюкове ходіння мене дратувало. Іноді він починав кашляти, спирався об стінку рукою і, нахиливши голову, кашляв хвилин п'ять. Це також було нудно й досадно слухати.

— Ти поменше-б на вікні сидів...—сказав я раз.

— Це не вікно...—трудним шепотом промовив він і, постоявши ще трохи, знову заходив.

— І ходив-би не так багато...

— А тобі що?

— Та мені нічого... Ти стомлюєшся...

— Пловать!..

— Глупо...

— Не находжу... Глупіше лежати цілий день.

— Я принаймні лежу тихо і нікого не турбую своїм ходінням...

— Це оригінально. Значить і я повинен лежати?

— Ах, одчепись... Хочеш, ходи...

І він ходив, похиливши голову, ніби глибоко думав про щось. Але я знав усе, про що він міг думати, знав, як він повернеться, сяде, закине руки на шию і ляже поривчасто на койку. Знав, що він мене знає так само, як і я його. Знав навіть, що коли він уночі чудно крекче, йому сняться жінчини, а як раптом сяде на койці, значить, снилось, що ті-

кав. Спершу питав його, а потім питати перестав. Ну, що він мені може сказати? Все те саме, відоме, старе. Пробіжить по накочених слідах мозку і сліду не лишить. І де-далі, то все менше й менше він сміявся, а все частіше лягав на койку і важко сопів носом. Це було дивно спочатку, але хутко стало старим, відомим. Все в нас у мент ставало старим, тим самим. І через те, що нового не бувало, старе від довгого лежання в мозку обтиралось, губило всякі фарби, зморщувалось, а далі починало гнити. І як-би можна було розчинити наші черепи, я певний, що мозки наші світилися-би в темноті фосфоричним, гнилим світом.

Іноді, чомусь, по задурманеній душі морозом проходило щось непокійне, жахливе, тоскне. Особливо ввечері, коли камера робилась напівтемною, напів ясною. Тоді й Васюк починав як-раз найбільше сопти носом. Це ще більше дратувало.

— Слухай, Васюк, чого ти сопеш так?

— А що таке?

— Та нічого. Негарно слухати.

— Це оригінально.

Ідіот! Він ще на смішки пускається.

— Нічого оригінального нема, а тільки погано.

— Може я турбую тебе щим?

— Ах, одчепись ти ради бога! «Турбую, турбую». Подумаєш, делікатність яка!..

— Так якого-ж чорта чіпляєшся? «Не ходи, не сопи». Твоя камера, чи що?

— Щоб ти знав, що моя! Мене першого привели сюди.

Він аж сів.

— Слухай, ти або здурів, або...

— Ти сам дурень!..

Він мовчки, пам'ятаю, посидів, потім тихо ліг. Мені стало трохи соромно, але зараз-же я почув страшенну злість за це на Васюка. Мені хотілось зробити йому, коли так, ще гірше, ще поганше.

— І кашляєш ти... Перше вночі не кашляв, а тепер кашляєш... Я-ж не винен, що ти не можеш спати.

Він мовчав.

— Я теж міг-би, коли в мене безсонниця, кашляти і взагалі перешкоджати спати.

Васюк ворухнувся.

— Я це навмисне роблю?—глухо спитав.

— Я так думаю. Перше ти не кашляв. А тепер на злість. Я, мовляв, не сплю, так і другий хай не спить.

Васюк скинув ноги на підлогу й сів. Сів і схилився до мене. Я лежав і дивився в стелю, але почував, що він дивиться на мене.

— Ну, та й сволоч-же ти, слухай,—помаду й злісно почав він. — Така сволоч, що я й не сподівався... «На злість»!..

— Ну, я прохав-би тебе не лаятись, бо я теж умію дулю скрутити.

— А хіба-ж не сволоч таки? Яке ти маєш право так говорити...

«Я на злість йому кашляю»... Ти, брат, може по собі міряєш. Але коротка мірка...

— Скажіть, довгий який! Подумаєш! Обізвався.

Васюк раптом замовк і знову ліг.

Більше ми в той вечір не балакали. Вночі Васюк кашляв надзвичайно голосно й подовгу. Я був певний, що він навмисне, цей раз уже навмисне, на злість мені, кашляв. Я не міг спати всю ніч. Ну, чекай,— коли так, то й ми будемо так. Чекай, чекай.

На другий день я не лежав уже. Коли Васюк починав ходити по камері, я теж уставав і ходив. Нам незручно було, ми товкалися один об одного, і мусіли навіть зупинятися. Васюк мовчки поглядав на мене, посміхався і сідав на свою койку. Я теж в унісон йому посміхався, ходячи сам по камері.

Після обіду він довго й болісно кашляв. Потім, трудно дихаючи, заплющив очі й задрімав.

Тоді я встав, заходив по камері, голосно заспівав. Він злякано прокинувся, підвівся на лікті, подивився на мене.

— Хіба ти не міг-би посидіти тихо якісь півгодини?—хмуро спитав нарешті.—Ти-ж бачиш, що я дрімаю.

— Зо мною не церемоняться... Чого-ж я маю церемонитись?—не зупиняючись, кинув я рівно й жорстко. Він помовчав.

— Ех, та й злий ти, я тобі скажу...

— І чудесно!

Подивився на мене довгим поглядом, потім щось зле пробігло в тому погляді і посміхнувся.

— Ну, добре... Хай так...—промовив і ліг.

З того часу ми обоє вже не лежали апатично і мляво. Ми напружено слідкували за кожним рухом і словом один одного. Ми навіть почали знову наші розмови, гру в шашки, але розмовляли тільки для того, щоб спіймати один одного, притиснути і примусити почути своє безсилля і приниження перед другим. Грали в шашки для того, щоб любитись, як злісно кривляться губи переможеного.

Тільки не співали й не реготали.

— І де-далі, то погляди наші ставали гострішими, слова пройняті більшою отрутою ненависти, вчинки більш направлені з певною метою: тільки для нього. Все, що я не робив, я робив для нього. Він також.

Ось він виліз на вікно. Сидить і понуро дивиться в небо. Чогось посміхнувся.

— Слухай, Васюк. Може-б ти зліз уже?.. Я теж хочу трохи посидіти... Ти цілий день сидиш сьогодні...

— Цілий день? Це оригінально. Я тільки що виліз.

— Я теж хочу сидіти...

Посміхається і злазить.

— Будь ласка,—іронічно проводить рукою до вікна.

О, як я його ненавижу за те, що він зліз!..

Вилізаю й сиджу з задовolenим виглядом. Мені зовсім не хочеться сидіти, мені холодно на вікні, небо хмарне, брудне, нічого цікавого. О, як я його ненавижу за те, що сиджу на вікні з задовolenим виглядом!

Ну, хай-хай! Побачимо...

Ми на нудьгу вже навіть не жалілись. Принаймні що-до мене, то я іноді майже забував де я. Забував про свою справу, про покинутих на волі, навіть про волю саму. Я тільки чув і бачив Васюка. Часом, ночі не спав і перебирав, що він сказав мені, яким тоном і як я міг так одповідати йому, і чому я не зробив оттак або так. Тоді-б він не посміхався так ехидно й злорадісно.

Так минали наші дні.

І був раз вечір. Ми лежали непорушно в напівтьмі й мовчали. Я лежав лицем догори і неспокійно мій погляд блукав по стелі. Блукав і раптом за щось зачепився. І в той-же мент з глибин несвідомого щось штовхнуло моє серце. Боже! Стеля! Дерев'яна стеля! На горище! Вилізти на грубу, перепиляти дошку, вибратися на горище, з горища по ринві на вулицю, з ulиці... Господи!.. Подрати простині й зробити шворку. Пилку зробити можна з бляхи, знайти на дворі, на прогулці.. Ніччю один пиляє, другий стежить...

О, ідіот! А він лежить і не знає. Цілком байдужісінько, як купа мокрих ганчірок, важко лежить і не догадується навіть! Ха-ха-ха! Хай лежить!

Як я сміявся! Ох, як я сміявся всю ніч. Тепер він побачить, хто з нас чого вартий,—він, що сто літ пролежав-би й нічого не побачив, чи я, який...

Я йому нічого вранці не сказав. Тільки поглядав на нього й з серйозним виглядом невпинно реготавсь. А він плямакав собі, сопів носом, потім ходив, сидів, лежав, кашляв.

— Може, Васюк, хочеш сидіти на вікні? Будь ласка, сідай, я потім посиджу.

Він здивовано дивився на мене. А я потуплював очі. Навіщо показувати йому, як блищить моя гордість.

— Я серйозно кажу: сідай, я потім...

— Дякую. Ти сьогодні чогось занадто добрий...

І неймовірно поглядав на мене, а я про себе посміхався: «жалкий ти!».

— Чи може тобі хочеться ходити по камері? Ну, то ходи, я нічого не маю проти...

Він не зводив з мене пильного неймовірного погляду і був насторожений.

А я з серйозним виглядом реготав і крадькома поглядав на стелю. Нарешті я рішив сказати йому.

Ввечері, підсівши до нього на койку, я тихо й холодно розказав усе. Він слухав мовчки, понуро. О, я бачив, що він буде сперечатись, бо то не він знайшов. І він, справді, вислухавши, почухався й сказав:

— Фантазія!

Ох, як я його ненавидів!

— Чого фантазія?

— Звичайно фантазія! Чим-же ти пиляти будеш?

Да! Я так і знав, що він це питає.

— Чим? Пилкою!

— Якою?

— З бляхи зробимо!

— Де-ж ти бляхи візьмеш?

Господи! Він смів ще сумніватися! Він, що сто літ, як купа ганчірок пролежав-би оттут і не побачив-би нічого, він ще сміє...

— Я з тобою більше й балакати не хочу! Можеш лежати собі...

— Та чекай! Я тебе питаю, де ти бляхи візьмеш? У дозорця попрохаєш?

— На дворі знайду! От де! Або від підвіконника одломлю. Ну, годі!

Більше з цим йолопом я не хотів балакати.

Але вранці він сам забалакав, і видно було, що він щиро кається за вчорашнє.

Ага, голубчику!

Проте я не хотів зовсім пригнічувати його і тому холодно й діловито сказав:

— В такому разі ми сьогодні-ж повинні знайти.

— Ну, певно! (Він спробував навіть руки потерти). В мент повинні знайти бляху! Ого! Тільки, знаєш, треба обережно. А потім, мені здається, що на правий бік було-б краще тікати? Га?

Я холодно й строго промовчав. Без тебе знаємо, на який бік краще!

Ми вийшли на прогулку. Я не хотів, щоб він знайшов бляху. Він — незграба, недотепа, він не повинен знайти.

Найти повинен я.

І, справді, найшов я. В кутку, де лежала купа цегли, я присів спочити. Блукаючи очима по землі, я раптом під самими ногами помітив шматок заржавілої бляхи, що витикалася з-під глини. Самої справжньої бляхи, як раз такої, яку я собі уявляв, навіть так-же потнутої. Коли вартові дивилися в другий бік, я з замиранням серця вийняв хустку й ніби мимохіть упустив її на бляху. Потім помалу й байдуже нахилився, схопив разом з хусткою дорогоцінну знахідку і так само помалу й ліниво сунув її під пальто. Ура!

Васюк усе бачив і вже хитро підморгував мені, але я холодно встав і, міцно держучи рукою бляху, помалу й ліниво став ходити між вартовими. Позіхаючи, я поглядав у небо і виразно бачив, що на правий бік тікати не можна, бо там стояла будка і вартовий найшвидше міг бути на тім боці.

Бавлячись і позіхаючи, я підняв з землі де-кілька камінців і непомітно сховав їх у кишеню.

В камері я сказав Васюкові про правий бік і зараз-же залишив балачку, не бажаючи пригнічувати його. Він покійно згодився.

Потім ми взялися до вироблення пилки. Ах, треба було тільки подивитись, як він тер камінцем цю нещасну бляху. Лишенько моє, він нічого не вмів, цей міцнолобий дурень!

— Ні! Дай сюди! Вартуй ти, я сам буду робить...

Він винувато передав мені камінь і бляху, а сам став коло вовчка пильнувати. Іноді він підходив до мене й несміло зазирає до рук моїх, але я холодно нагадував йому про дозорця і він, дурновато посміхаючись, поспішно йшов назад.

Я тер цілий тиждень і цілий тиждень він несміло зазирає до моїх рук і цілий тиждень я строго кричав на нього. Не міг-же я, справді, допустити, щоб через дурну його цікавість пропала вся справа. Коли більш ні-до-чого не здатний, то хоч пильнуй доладу.

Але пилка вийшла все таки пречудова. Правда, була трохи крива, зубці не рівні були, але зате гострі, як у справжньої пилки. Хіба він міг зробити щось подібне? У-у, белбас!

— Не стій, Христа ради, перед носом. Іди до дверей!

Він щулився й одходив.

Нарешті ми постановили приступати до самої стелі. Було постановлено, що першим полізу я. Правда, він уперто стояв за те, щоб йому першому лізти, але як я стояв проти того, то було постановлено, що полізу я. Він-же, незграба, неодмінно зробив-би щось не так.

На мою койку поклали опудало, накрили його ковдрою, а Васюк повинен був ходити по камері, поглядаючи в дірку. На випадок серйозної небезпеки він повинен був чхнути, а на знак того, що дозорець наближається до дверей, покашлювати. Але я вже був певний, що він переплута, або чхне там, де цього не треба.

— Тільки, будь ласка, не переплутай...

— Ну, що-о ти! От ще сказав!..

Ще образився! Подумаєш, який моторний!

— Ну, добре. Ставай!

Васюк уперся руками в грубу і нахилив спину. Я пильно подивився в коридор, швидко підійшов до Васюка, виліз на спину і, схопившись руками за край грубки, помалу й обережно виліз на неї.

Васюк зараз-же одійшов до дверей, подивився в дірку й заходив по камері.

Серце билось надзвичайно. Я вийняв пилку й обережно став намацувати стелю. Було темно, на руки липло старе, товсте павутиння, в коліна муляли дрібні камінці, пахло димом і паленою глиною.

Камера згори здавалась дивною, чужою і постать Васюка якоюсь безглуздою, куцою.

Ось, нарешті, здається, та дошка. Дивно, яка вона зовсім не така, якою здавалась знизу. Товща, ширша... Страшенно незручно!.. Нема як почати... Здається Васюк чхнув? Ні, ходить. О, йолоп, йому добре походжати. Тільки цього й уміє, а все мені доводиться робити. Хіба спробувати так?..

Насилу вдалося почати. Пилка гнулась, муляла руку. Шум від пи-

ляння був такий, що, мені здавалось, його зараз повинна зачути вся тюрма. Я для чогось дуже стиснув щелепи і, що-хвилини прислухавшись, дивився вниз. Але Васюк так само ходив, поглядав у вовчок і мовчав.

Тоді я знов пиляв. Але пилка гнулась, рука боліла, я задихувався. Мацав пальцями свою роботу і з злістю бачив, що вона майже не посувається. І, безсило пустивши руку, понуро дивився вниз. Ходив Васюк, добросовісно що-разу зазираючи в вовчок, чорніло вікно, миготіло жовте світло лампочки у верхній половині камери.

І пригадую, яким нікчемним уявлявся я сам собі там, на тій грубі, —безсилий, вимазаний павутинням і порохом! І невже-ж у цей самий час десь гули трамваї, кудись ішли люди без ключів, жінки, діти, малесенькі, любі діти?!...

І знову я брався за пилку, стискував щелепи, прислухався і пиляв. Але подла пилка гнулася, муляла руку, рука ніла, падала.

І знав я, ох, я знав, що не пилка винна, а безсила, худа рука моя.

І знав, що вилізе він і пилка не мулятиме його руки, мускулястої, сильної.

Рішуче покинув і зліз.

— А що таке?—стурбовано спитав він.

— Стомився,—хмуро муркнув я.—Лізь ти...

Він стримано посміхнувся.

— Смішного рішуче нічого нема. Спробуй, тоді й смійся...

Він мовчки взяв у мене пилку, незграбно виліз мені на спину і видряпався на грубу. Я думаю, що він на злість так давив мені плечі каблучками. Йолоп!

Але пиляв він, справді, не так, як я.

— Ти на диво мало зробив!—весело прошепотів він, злізши по моїй команді.

— О, ще-б пак! А почати, по-твоєму, це легко?

— А хіба-ж я до того?

Але вже я бачив, до чого воно йшлося. Я це виразно бачив зовсього його стомленого поважного вигляду, коли він злізав звідтіля. Звичайно, він уже уявляв собі, що голова всій справі—*він*. Ця капустяна голова, цей белбас був цілком щиро переконаний, що *він* мене рятує.

— Ну, справа посувається!—говорив він звичайно.

І треба було тільки подивитись на його, коли він промовляв ці слова!

О, як я ненавидів його за те, що справа посувається! Як я хотів, щоб він зломив пилку, порізав руку! Він-би не бундючився так.

Дні прожогом пролітали крізь нашу камеру і зникали в безодні Минулого. І кожний день був не схожий на попередній день, і кожна ніч відрізняється від попередніх ночей.

Люди з ключами не помічали нічого і так само ходили коло наших дверей, або дрімали десь там в кінці коридора.

І, тільки ставили лямпочку на двері, Васюк вилізав мені на спину, ловко піднімався на грубу і шепотів звідти:

— Готово! Позирай!

І я ходив і позирав.

«Шр! шр! шр!»—чулося з-над груби, а я ходив і позирав.

І що-разу, злізаючи, він все холодніше й коротше стомленим, сухим голосом говорив мені:

— Хутко кінець.

Я вже мовчав. Я боявся говорити що-небудь, бо з грудей мені вирвалася-би така дика зпрая слів, що краще мовчати.

Я тільки думав про себе. Дивлячись удень на його колючі холодні очі, напружені на мене, я думав, що я сам не вилізу на грубу. Чи полізе він перший, чи я?

Я був певний, що полізе він. Ну—хай! О, хай лізе він, а я зостанусь тут, побачимо, чи далеко він сам долізе, покинувши мене.

І думав, що як-би я виліз перший, я-б... я-б поміг йому, не покинув тут. Я-ж знав його, знав добре люту ненависть очей його, щоб покинуть тут. Він-же здатний був покликати дозорців і видати мене. Він-би з великою охотою покинув мене тут, якби не боявся, що я на його манір покличу дозорців. І коли не покине, то тільки з страху, що й сам не втіче.

І, справді, він злякався, і поліз першим я. Став йому на спину і виліз на грубу. Потім ліг на ній і звисив йому вниз руку. Він схопився за неї і, важко тягнучи мене до-низу, став дряпатись. Виліз і зараз-же став дивитись до вовчка.

— Ти мало руку не вирвав мені...—прошепотів я.

— Ну, мовчи там! «Руку». Не до рук твоїх. Дивись на вовчок, я вийму дошку.

Я зціпив зуби і став дивитись на жовтий квадратик у дверях.

На койках непорушно лежали опудала, укриті нашими укривалами. Верхня половина камери, помережана тінями ґрати, була освітлена, а нижня, з койками, темна.

За спиною сопів Васюк, вовтузячись з дошкою. Мені ніяк було повернутись подивитись, але я хвилювався так, що боявся упасти з груби.

— Готово!—нарешті прошепотів він.

Я з усилям повернув голову і побачив, що голова його стала зникати в чорній дірці стелі, далі ввійшли туди плечі, потім ноги його стали розгинатись і з легким шарудінням усе тіло всунулось у стелю. Мені стало вільніше на грубці. Я наготовився теж. Ноги його одна за другою зникли.

Тоді я підсунувся під дірку і теж уліз у неї.

— Швидче лізь!—сердито прошепотів Васюк і шарпнув мене за руку. Я нічого на це не сказав.

На горищі було холодно, темно і кожний наш шорох викликав луно.

— За мною!—дихнув коло мене Васюк, і я почув, що він став одходити од мене.

Він робив усе так, наче виріс на тому горіщі.

Упевнено знайшов дірку на покрівлю, ловко проліз у неї і поміг мені пролізти. Потім злим і безапеляційним голосом наказав хапатись руками за шви покрівлі і повзти колінами. І поліз. Я за ним. Він ліз тихо, нечутно, як кішка, але у мене що-разу під колінами покрівля гуділа так, що я аж цепенів весь і замирав. А Васюк зупинився й з ненавистю шипів:

— У, ідіот чортів!—Тихо, будь ти проклят!

Внизу-ж і вгорі було тихо. Нас не чули. Чув тільки холодний вітер та чорні мовчазні димарі на покрівлі. Було моторошно, чудно.

Ми підповзли аж на самий край покрівлі з того боку, де будинок виходив на пустир. Васюк мовчки вийняв шворку, довго вовтузився біля ринви і нарешті прошепотів:

— Сиди тихо. Я полізу вперед. Як будуть стріляти, не лізь. Уб'ють. Чуєш?

— Я полізу перший... несміливо вирвалось у мене.

— Ну, це чорта з два!

— Ти мене хочеш покинути...

— Іди к чорту! Сиди!

І став спускати ноги з покрівлі. Безумовно, він хотів, щоб піймали мене, а не його. Він наробить гамору, а мене піймають.

Він зник. Я вп'явся руками в ринву і зазирнув униз. На землі під стіною горіли далеко один від одного лихтарі, роблячи круг себе невеликі жовті круги. Але ні Васюка, ні вартового не видно було. Тільки ринва, до якої прив'язана була шворка, важко скрипіла й хиталась під незримого вагою.

Потім зразу затихла. Очевидячки, він був уже на землі. Я, хопливо й трусячись весь, схопився руками за ринву і перекинув ноги вниз. Налапав шворку, замотав ногами в повітрі і став спускатись. Шворка терла руки, тіло тянуло до-низу і таке було важке, що я аж здивувався тоді. Спершу я думав про вартового, як-би не спуститись йому на голову, думав, щоб не робити гомону, але де-далі всякі думки пропадали і було тільки одне жахливе бажання—не зірватись. Я вже не перебирав руками, а просто сунув увесь, повісившись на витягнутих руках. Долоні горіли, ноги безпомічно висіли, по тілові проходили хвилі холодного жаху... Де-далі, то все більш і більш počував я, що сунусь швидче й швидче, що ось-ось руки мої не видержать і я гепнусь униз.

Трапився вузол. Пам'ятаю, одна рука моя сприснула, потім друга, замерло серце і... я почув, що шворки не стало в долонях. Потім шум в ухах і страшенний біль у нозі від чогось твердого. Я лежав на землі. Спробував підвестись. Не можу—права рука й нога за кожним рухом так болить, що краще десять років тюрми, ніж одна хвилина токого болю.

Я ліг. Очевидно ніхто не чув мого падіння. Так само вітер часами сердиго пробігав по-над стіною, так само хмура тиша панувала над темрявою.

Долоні болюче горіли. Холодна й мокра земля липла крізь промоклу одежу до тіла.

Але туле байдужжя обхоплювало мене. Справа моя (це ясно!) погинула. Мене зараз знайдуть, заберуть і каюк. Васюк, певно, далеко вже. Ну, і бог з ним. Покинув, і бог з ним.

Я навіть на хвилину не подумав, що може він десь поблизу тут же мене і зараз вернеться за мною. Чого ради? Що могло вернути його? Страх? Але тепер йому боятись мене нічого. Коли я й нароблю крику, то тільки-ж мене одного й заберуть. Обов'язок товариша? Е, він силюваних обов'язків ніколи не визнавав,—модерніст. Чуття—один обов'язок його... А що могло бути більше його чуття—ненависти до мене? З ненависти він навіть навмисне кинув-би мене тут. Невмисне. Ну, і бог з ним. Хай кила. Я зла йому не бажав.. Я собі лежав під стіною розбитий, жалкий, покинутий, ну, і хай. Зараз заберуть... Тільки-б не били.

І раптом я почув якесь шарудіння у темряві, ніби хтось повз. Я напружено насторожився.

Щось тихо покликала мене. Я хутко повернувся у той бік і несподівано застогнав від страшного болю.

— Що з тобою? Чого-ж лежиш?—близько коло мене зачувся сердитий шепіт Васюка.

Це був він! Ніхто, як він!

Я навіть біль забув свій з чудного радісного дивування. І, пам'ятаю, мені дуже захотілось притягнути його до себе й зазірнути йому в лице,—яке воно...

— Я впав... Ногу зламав...

— Я так і знав... Ідіст проклятий! Хапайсь рукою за шию мені, я понесу. Ну? Швидче-ж!

Голос був злий, повний ненависти.

— Не хочу!—різко одпихнув я голову його.

— Я тобі говорю, берись! Чуєш ти, сволоч! Берись.

Ще трохи, і він кинувся-б на мене. В голосі його було щось надзвичайне, чудне, ніби хтось наказав йому там іти за мною і він не міг не послухатись, прийшов, але ненавидів за це мене ще дужче. І така була сила в цьому голосі, що я боязько й мимоволі покірливо схопив його за шию й повис на ній. Правою рукою він обняв мене за спину, підвівсь і поніс. Хвора нога моя черкалась об землю з таким боєм, що мені ставало млосно, але я не стогнав. Я весь час з гострим дивуванням силкувався зазірнути йому в лице і щось зрозуміти, побачити на ньому. Але темно було, і бачив я тільки очі одні, напружені, напрямлені вперед, ніби слухаючі щось у середині у себе. Вигляд лунатика або загіпнотизованого.

Тільки як я застогнав, він повернув до мене лице і воно знову виявило злу огиду.

— Тихо! Не стогни...

І озирнувся. Пустир темнів круг нас. Він обережно підтягнув мене вище і знову поніс, цупко держучи, боячись упустити.

Я знову застогнав. Він раптом сильно здушив мене й прошепотів:

— Ти замовкнеш? Ще раз застогнеш, і я кину тебе як собаку тут!

І знову поніс, як брата, як щось надзвичайно цінне йому; ніс, як кішка носить у зубах кошенят своїх.

Позад нас понуро й грізно темніла мовчазна тюрма; вітер у буйнім танці крутився між нами, немов радів за нас; хмари, темніші ночі, заклопотано сунулись поперед нас, немов спішили попередити когось; а ми, як двоє звірів, міцно обнявшись, зігнувшись, бігли у темі, озирались, спотикались, важко дихали. Так, мабуть, колись бігли наші пещерні прадіди, рятуючи один одного, в темряві давніх ночей.

Іноді він зупинявся, клав мене на своє коліно, озирався до тюрми і, витираючи піт, напружено дивився туди. А я, заціпивши зуби від болю, гостро впивався в лице йому, шукаючи те, що перемогло ненависть до мене, любов до волі, страх смерти, що вернуло його до стіни.

Він ловив мій погляд, злісно стріпувався, мовчки з ненавистю хав мене в обійми і знову ніс, обережно, цупко, як кішка кошеня своє.

І знову вітер танцював круг нас, а хмари незграбно сунулись уперед, немов спішили сповістити когось про перемогу чогось, такого-ж темного, древнього й несвідомого, як вони, про перемогу чогось більшого за ненависть, страх, любов, більшого за нас. Спішили й незграбно сунулись поперед нас. А вітер, танцюючи, підганяв нас.

Васюк у ту-ж ніч передав мене товаришам, не сказавши зо мною більше ні слова.

Ми розійшлися ще більшими ворогами.

Біля машини.

I.

Південь. Сонце пече, наче підрядилося зробити за сьогодні з землі перепічку. Де не станеш, здається, круг тебе і згори, і знизу палає якась велетенська піч і шугає без перестанку пекельним полум'ям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей пусті, довгі ряди кіп, не лунає дзвін коси; голо й сумно, подихає осінню.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши догори голову, лежить собі який-небудь засмалений з білими плямами хлопець і хльоска іноді з гори батіжком. Йому,

сонце не вадить. Часом, підвівшись, він крикне ліниво: «гей», плоне через губу і знову розляжеться й тягне безкраю пісню свою.

Гін на тров від села Цурупалок іде машина пана Скшембжовського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди і спочатку нічого не розумієш: стук, гряк, гвалт, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порох, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і прюкаче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти цю просту картину: Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люди пхають їй у пащу і не вспівають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знову голодно й жалібно реве та гуде. Не вспівають п'ятнадцятеро засмалених, запорошених живих істот вигребти з-під неї, як треба знову пхати їй у пащу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не вспівають усунути снопа, як уже летить полова й солома піднімається горою під соломотрясом. І п'ятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи одкидають, розмазують на-швидку піт по лиці і знову підхоплюють з-під неї і знов одкидають до хлопчиків. А ці теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде й наче аж ревно радісно, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машиніст Арсеній Трохимович звичайно сердиться і щось кричить до барабанщиків; але ті ніби не дочувають. І цілісінький день її годують і підбирають з-під неї. Віз під'їжджає за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Розкопаного яру, вже почали з Чортової пасіки, а звірюка все реве й голодно клаца своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не втирають, і він вільними шляхами розходиться по запорошених лицах, вибираючи, де менше пороху.

Молодий економ, пан Гудзінський, або як звуть його селяни, Гудзик, ходить злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, байдуже ніби подивиться на дорогу, що йде до села, то знову вертається назад, злий і похмурий. На ньому черкасиновий, сталєвої масти, піджачок, високі ковнірчики з червоним гальштучком і риженькі штанці в чоботи. На голові ярусний, синій картуз із ремінцем, на руці довгий, зложений удвоє, нагай.

Всі люди коло машини непримітно, але пильно слідкують за ним. Усі бачать, як гостреньке, засмалене личко його що-разу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується. Він це знає, і це піднімає у нього тупу, глуху ненависть до них. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись із Гликерією Парменовою; відомо, скільки дає йому батько її, монопольщик, викупного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки «модиски». Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її біля машини, привчає до хазяйства (бо вона була в городі

«модискою»); відомо, що він з великою охотою замість цього запхнув би її в піч паровика, якби дала вперед гроші; відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх, що біля машини.

А по дорозі, що йде до села, ані лялечки. Гудзик корчить байдуже лице, повертається і злісно накидається на першого, хто попадається під руку. Лається гостро, єхидно, з ненавистю.

— Ач, яка з неї робота,—з погордою тикає він нагаєм під машину.—То по-твойому робота? То робота, питаю, кукло ти американська?!

— Як граблі короткі...—почина дівчина і змовкає: пан Гудзик зараз-же вихоплює в неї граблі, засовує далеко під машину і вигортає купу полови.

— Кукла!—шипить він, кидаючи на неї граблицем. Дівчина винувато ухиляється і ловить граблі.

— Тобі до машини ставати! Дітей няньчить у жидів, жидівська помийниця ти!.. Ач, яка красуля!.. Куди-и-и-ж сунеш, герге-е-по!—знов хапа він граблі й повертає в другий бік. Дівчина покірно посувається за граблями.

— Кукла єгипетська!—злісно кида він і одходить.

На-а-а моди-и-сці сарах-а н...

Біля неї Гудзик пан...

— чується десь за соломотрясом і на всіх лицах з'являється весела усмішка.

«Добре, добре!—думає Гудзик, ідучи до паровика.—Заспіваєте ви в мене не так! Я вам заспіваю! Що то ви заспіваєте, як за грішми прийдете»...

І він виразно собі уявляє, як у суботу придуть «вони» за розщотом, а він нахилить голову на бік і, ніби жалкуючи дуже, сумно одповість їм: «Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете вже, мабуть, у ту суботу»...

І хоча вони добре знають, що це правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм-же їхні гроші за проценти, що навіть зараз у нього в кишені є гроші, постоять, погмоняють, почухаються і підуть собі з богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їхніх руках, а вони у його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ця до часу, до подини, знає, що погано буде йому, як і він попадеться, але від цього ще більша ненависть закипит до них.

По дорозі ні душі. Гудзик знову робить байдуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще дужчою хвилею несеться з-за соломотрясу й жене кров Гудзикові в голову. Настрій накипає. Хочеться когось ударить, припнитить, хочеться чим-небудь виявити накіпівле почуття.

— Карпе!—гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синіх пукатих окулярах, які носять, звичайно, ті, що стоять біля соломотрясу.—Ти на гулянку прийшов сюди? Забирайся на місце.

Карпо повертає до нього залпорошене лице з широким носом і товстими губами і зараз-же знову нахиляється до парубка, що вигортав половину з-під машини.

— А як не схоче сьогодні заплатити усім, кидати зараз-же всім роботу... До одного!—бурмоче він.—А як буде хто... тее... значить, не пристають до нас, під ребра й амінь!..

— Карпо!...

— І не заціпити ідолу!—усміхається Карпо, не дивлячись на Гудзика.—Гудзя проклята!.. Так ти-ж гляди: як з'явиться модиска, зараз-же катай до мене.

Парубок підводиться, виправля спину й витира піт.

— О, Гудзя вже біжить сюди!—тихо промовляє він до Карпа і знову нахилиється під машину.

— Хай біжить!—байдуже, крізь зуби цідить Карпо і тихо йде собі до соломотрясу.

На модисці-і-і-і сарахва-а-н..

—голосно заводить він, проходячи повз Гудзика, що вже наблизився до нього, й заклада руки за спину.

Коло неї Гудзя пан...

— Карпо!—визвіряється Гдзик.—Ти на проходку прийшов сюди? Мурляка чортова!

Гей, модиска моя! ти любезная моя!..

Біля машини прокочується регіт, і Карпо важко проходить до соломотрясу, голосно виспівуючи.

— Ну-ну!—дивлячись йому в слід, промовля Гудзик і стиснувши губи, йде за паровик.—Це тобі не минеться так!

Ненависть давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий голос робітника дратує його і викликає бажання помститись, придавити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знову солону розкидав, вахляко!—зупиняється він біля паровика і пильно дивиться прямо в лице кочегарові.—Знову тобі говорити це, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок.

Кочегар, високий, млявий Данило, одводить погляд від печи, понуро обдивляється навкрузи і знову задумливо дивиться в червоне полум'я.

— Та до кого-ж я говорю?—вмить скажено виривається у Гудзика фістулою.—Солону мені!

Данило мовчки повертається й почина підкидати солону ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає? — Граблі, йолопе, візьми, граблі!...

Данило йде кудись за граблями.

— А ти-ж куди? Куди біжиш?—накидається Гудзик на дівчину, що, витираючись фартухом, наближалась до діжки з водою.

— А вже-ж не виглядати когось,—насмішкувато кидає та й підставляє рота під чіп. Гудзику хочеться кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але... дивиться тільки, як вода тонесенькою цівкою збігає з-під чопа у витягнуті губи дівчини, й чуває, як злість наче грудкою важкою проходить по його грудях.

— Ху,—напившись, утирається дівчина й ніби до себе додає з

дивуванням:—І чого її так довго немає? Кумедно!—і, зареготавшись, хутко біжить до машини.

II.

А, модиски, нема. Сонце, немов утомившись, стало сідати, і з поля повіяло свіжим повітрям. Здавалось, робота повинна-б іти жвавіше, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничем Михалком, всіма опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані копії, коло соломотрясів иноді набиралось стільки, що треба було спиняти машину, щоб дати їй хід; полова підпирала машину і спиняла колеса, що черкались по ній; навіть жидки біля віялок чимсь були заклопотані й не звертали уваги на роботу. Гудзик не переставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого; розігнав одну купку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить якусь промову Карпо. На барабані сміх, регіт, під барабаном палкі балачки,—всіма опанував якийсь інтерес. Машина все частіш і частіш голодно гуде й гуркає, возії все частіше чогось баряться, а всі навіть на це не звертають уваги.

Гудзик почина догадуватись, почина розуміть цей настрій, і страх холодить йому серце. З ненавистю дивиться він, як настрій обхоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жвавіше сунуть соломі й повертати здоровенною коцюбою.

«Нічого, нічого, я вам покажу, подождіть ви, мурляки прокляті!»—думає він і ще енергійніше біга й лається.

— Чого-ж став? Чого став? Під'їжджай, під'їжджай!!—накидається він на возія-парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки і збирався під'їжджати до машини. Парубок здригнувся й, поспішаючи, шарпнув і зацмокав на коней.

— Куди-ж ти? Куди? Куди вернеш, гаспиде? В м-а-ашину, проклятий, у машину, іроде, в'їдеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб, тобі говорю!...—сказано, несамовито говорить Гудзик і підбігає до коней. Схопивши за віжки, він круто повертає, віз раптом перехилиється і вкупі з парубком, під акомпанімент криків і сміху, тихо, поважно лягає на землю. Земля навкруги вкривається снопами.

— Ну, от!...—похмуро буркає парубок, встаючи з-під снопів і сердито починає шукать картуза. Гудзикові й ніяково, й досадно за цю ніяковість, і злість аж кипить до «мурляків», що, прикладаючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що наробив! Бач, кукла американська, що наробив!—шипить він до парубка.—Покорчило-б тобі, анафема!

— А чого-ж шарпали...—не дивлячись на нього й витрушуючи картуза кидає «анафема».—Тепер піднімай...

— Піднім-а-й!»—перекривляє Гудзик.—За печінки-б тебе підняло, іроде. Підіймай-же, чого стоїш, дубом-би тебе поставило...

— А що, я сам його буду підіймати?—вмить визвіряється парубок.

і люто пхає ногою сніп.—Та хай воно тобі сказиться! Сам шарпнув, перекинув, ще й лається. Гроші дай, он що!...

Він скінчив поганою лайкою й нервово одійшов до коней. У Гудзика аж серце замерло від «тобі», «сам», «дай» і гідкої лайки. Що-ж це? Коли це було, щоб який-небудь хлоп насмілився сказати йому, панові економові, «ти»? Коли було, щоб вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було-ж, навіть, що робили йому мало не-задушно і то не казали «гроші давай». Бувало, не тиждень, а місяці не бачили зароблених грошей, а все-ж не кричали; мовчали, чекали і, може, й лаялись, та все нишком. А тепер... І Гудзик пильно, зі страхом обдивляється навкруги і... трохи заспокоюється. Лиця хоча й похмурі, сердиті, але чого-небудь нового не видно. Щоб заховати своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить. Порубок-же, постоявши біля коней, повозившись там, підійшов знову до воза й суворо гукнувши возіїв на допомогу, став підсовувати плече під драбину. Возії позлізали з возів і теж стали ходити і вишукувати місця, де-б зручніше підмостити спину. Почалось піднімання з лайкою, сміхом, з одпочинками й балачками.

А тим часом машина голодно ревля, ляшала пасом, і наче сердилась, що барабанщики стоять собі й весело балакають, подивляючись на обидва боки вниз. І з другого боку теж щось трапилось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю слідували за підійманням воза. За скиртами лаявся Гудзик.

— Ей, чорнява!... Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виласла!—чується вміть із барабана, і під машину запляда запорошене з пукатими синіми окулярами на носі лице барабанщика Андрона. І крім цих окулярів, чорних якихсь купок на місці вусів і носа нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серйозно, тільки куточки здригаються посмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гука він, навіть не поворухнеться, задивившись на воза.

— Ей, ти, чорнява!.. Біла хустина!.. Тю! Федоська!

Федоська здригується й починає шукати очима.

— Сюди! сюди! лупни!

Федоська підійма голову й, зобачивши Андрона, усміхається.

— Іди сюди!..—киває той головою. Дівчатка круг нього весело посміхаються і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна!... Іди! Я тебе сподобав... Іди, моє серце.

Дівчата сміються, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійся; я мнякий... як віск на морозі. Ну? Води принесеш...—додає він, піднімаючи відро.

Дівка неймовірно дивиться на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її з'являється на барабані.

— Ти вирости хочеш?—вміть серйозно повертається до неї Андрон і пильно дивиться в лице.

Дівчата, що дивились на нього, й собі поробили серйозні обличчя, вмиль прискають зо сміху й чекають відповіді від сторопілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче,—не посміхаючись навіть, провадить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.—Так, коли на це йде діло, говорить він,—то ти зроби от що.. Та стій, дурна! Чого-ж тут соромиться? Хочеш вирости, то рости, бог з тобою... Що-ж тут? Так, значить, зробиш так...

— А, та ну вас! Сміються!.. Пустіть!..—виринається Федоська і хоче злазити вниз.

— Стій, стій! Підожди!.. Я маю справді сказати тобі де-що. Чекай-но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?..

— Говорив... і про модиску...

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав...

— Так от що: піди зараз найди Карпа і скажи йому так: коли буде вже все гаразд, хай прийде на барабан. Треба, щоб починалось у нас... Розумієш?—нахилився він до Федоськи і несподівано зробив їй по губам «тпрунки». Федоська аж одкинулася назад і плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались.

— Скажеш-же?

— Та скажу... А як модиска прийде?

— Тоді все буде... Ну, рушай... Висока рости!

— Ет!—соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім сховатись її хустка, як зараз-же зачувся голос Гудзика:

— Чого... треба... лазила?..

— О, Гудзя вже!—женивисто муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилазив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замість того, щоб згребти та подати в барабан сміття, регіт із ними заводиш?—почувся через півхвилини незадоволений, але здержаний голос Гудзика, і на барабані з'явилася його голова.—Так робити не можна!

— А якого-ж біса не дають снопів?—похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись у бік.—Пальці-ж свої не посуни. Я теж не каторжний... Хоч-би ще знав, що проші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське спасибі...

Гудзик ніби не дочув і зліз із барабана, нічого не відповідаючи. Він знає, що з барабанщиком поводитись як із простим робітником не можна. «В барабан давати, не в соломі спати»,—кожний скаже й кожний барабанщика поважає.

— Та й із сміттям для тебе возитись не буду,—додає Андрон, дивлячись Гудзикові в слід.—Хіба цей сніп укинуть? Ух!—вмиль повертається він і робить руками, ніби згортає сніп і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одскакує і, регочучись за воїма, підхоплює снопи, що як груші сипляться від сердитого парубка. Машина реве,

дзижчить і вкривається згори донизу туманом пороху й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби оживають. Дівчата, перегукуючись і іноді лаючись, тягають лантухи з зерном з-під машини до великого вороху. Хлопчики, з затурбованими й поважними личками, не вспівають тягати купу за купою жовтої, побитої соломи. Соломотряси, половотряси зі стуком, з гряком безперестану викидають солому й полови і сірим шаром пороху вкривають лица робітників, що, як комашня, обсіли навкруги машини. Навіть Андрон затих. Міцно насунувши на лоб картуза, розставивши лікті, він із запалом якимсь хапає сніп за снопом і, майстерно розіславши його, суне в залізну пащу машини. Раз за разом чується дзижчання й ревіння машини-звірюки, яку все більше розпалює Данило. До цього прилучається жалісна пісня жидків-млинщиків біля вороха зерна і стукотіння віялок і решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані жиденята з душпайками із дині в руках і традиційними хвостиками з-заду.

Один тільки Карпо не бере участі в цьому концерті. Не вважаючи на Гудзика, він походить собі між робітниками, зупиняється, балакає і пробивається. Після його розмови стають жвавіші, а робота більше млява.

— Плачеш?—протискуючись поміж граблями, що ними дівчата одгородили полови, ніби байдуже, кидає він до дівчини в чорній хустці й зупиняється. Та швидко підводиться й дивиться на нього.

— Еге! Драстуй, Химо!—іронічно уклоняється він.—Ніби не розумів... через місяць Гудзине весілля-ж...

— Ну, то що?

Карпо трохи одходить на бік від купи полови, що суне якась жіноча постать, і націлюється говорити.

— Ну та що, що жениться?

— Байдуже?

— Пхи!—хита з погордою головою Хима і знову нахиляється, але, зараз-же підвівшись, додає:—Не бачила твого Гудзя... Отто! Пхи! Він мені потрібний!..

Але Карпо по очах, по занадто байдужому голосі бачить, що їй не зовсім уже так байдуже, як-би їй бажалось удати. І задрість ущипливо пронизує пруди і кривить товсті його губи злою посмішкою. Він скидає сині окуляри й починає для чогось мняти їх у руках. Маленькі сірі очі його чудно біліють своїми чистими віками серед запорошених щок і пильно розглядають шнурок із окулярів.

— Тоб-то тобі аж ніщо-нічогосінько?—яко-мога байдуже й навіть насмішкувато знову кидає він.

Хима не відповідає і старанно вигорта з-під машини полови.

— І вчора, може скажеш, того до мене не вийшла, що знову батько не пустив?

— Авже-ж...

— Хм... А кого-ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?

— І-і-і!—сплеснувши руками, підвелась зразу Хима і так поди-

вилаь розкритими очима на Карпа, що кожний, глянувши на неї, зразу сказав-би, що її і здивувала й образила така брехня. Але Карпо по цьому саме й побачив, що вона тільки вживає дуже знайомого йому за-собу брехні.

— Тоб-то так не було?

— От нехай мене господь поб'є, коли я вчора бачила ту кухню й того економа, хай він сказиться. Він мені потрібний, як сироті трясця... Ото причепився! Не бачила якогось економа... Яке щастя, пхи!

— А де-ж у тебе взялася з китицями хустка?

— О!.. Хустка!.. Тітка приїжджали й купили...

— А Гудзя казав, що купив, і ще сам показував Сидорові!..

— О!.. Сидорові?.. Так...—змішалась Хима і скоріше нагнулась до половини.

— Ага, піймалась!

— Пхи! Піймалась... Ніякої я хустки від нього не брала. Ти раз-у-раз чіпляєшся... Як батько не пускали, то чим я винна?.. Потрібний він мені... Мале, погане...

З-за воза з снопами з'явився Гудзик і Хима хутко нахилилась, старано засуваючи граблі під машину.

— Ага!.. Гудзя йдуть... Ось вони тобі зараз скажуть солодке слово... Стерво!

І, похмуривши лице, Карпо одійшов до соломотрясу.

— Знов із Карпом?—пропустивши з суворим поглядом повз себе Карпа й зупиняючись біля Хими, промовив Гудзик.

— О! «З Карпом»! Він мені потрібний!.. То він граблі мені набив, бо все чогось спадають... «З Карпом»!

І ображена Хима енергійно васунула граблі під машину.

— Що-ж він тобі тут говорив таке, що ти так руками плескала?

— «Що говорив»... Говорив, що... А ви нащо всім розказуєте, що подарували мені хустку... Усі парубки вже знають... Гарно як!

— Хто розказував?—здивувався Гудзик.

— Ум... ще й ніби не знають!

— Га йди к чорту! Що, я дурний розказувать?

— Ну-да... А Карпо казав, що ви казали Сидору.

— Бреше! То він випитать у тебе хотів... А ти й перелякалась свого коханого та й плетеш чорт-зна-що...

— Еге, «коханого»! Так... потрібний він мені... Пхи!..

— Брешеш!

— О! «Брешеш»!..

— Авже-ж брешеш, бо Мошко сам тебе бачив з ним за старим млином...

— І-і-і!—сплеснула руками Хима і широко розплющеними очима подивилась на Гудзика. Але той подивився їй у вічі, плюнув і одійшов.

Хима з погордою подивилась йому в слід, хитнула головою і знову нахилилась під машину.

«Ні, цей Карпо щось таки затіває,—думав Гудзик, ідучи пова-

гом до свого доглядного пункта,—тут щось.. Хм... Нехай, нехай... Он навіть і цей щось коверзує... Ач... прокляті мурляки!»

— Чого-ж рота роззявив? Поганяй!—накинувся він на хлопчика в картузі по самі вуха, що стирчали як у миші, у білих штанцях на одній шлейці.—Та валок одчепи, мацапуро!.. Повилазило?

Хлопчик перелякано сьорбнув носом, спинив конячинку, що вів за недоуздок і став возитись біля канату.

— У-у, кукли,—муркнув із невимовною злістю Гудзик і, одійшовши трохи, став дивитися на шлях. Біля самого села по дорозі ворухилось щось чорне. Через хвилину воно було вже більше, через дві—ще більше, видно, що наближалось дуже хутко.

— Ніби верхи, ніби пішки...—дивувався Гудзик, приставивши руку до козирка з ремінцем.—Біжить швидко... А-а-а! Пан Ян на велосипеді!

І Гудзик із досадою згадав, що він на сьогодні обіцяв пану Яну послать до двору гарненьку дівчину від машини. Не послать не можна, тим паче тепер, коли він гадає відходить і поживиться на шлюб у старого Скшембжховського; послать-же нема кого, бо тепер, мабуть, ні одна не піде. І дивлячись, як чорне все побільшувалось, він хутко став перебирати в думці всіх дівчат, що були біля машини.

— Ага!.. Хима! Послухаєм, що тепер Карпо заспіває... Хм...

І навіть дуже задоволений, він став нетерпляче чекати Скшембжховського. Через хвилину вже можна було розібрати гарненьке, біленьке личко пана Яна із блакитними, невинними, великими очима й свіжими, пухкими, рум'яними губками, над якими ледве примітно чорніли маленькі вуса; можна було навіть побачити на цьому дитячому лиці якусь тупість, сухість і надзвичайну чваньковитість.

Зстрибнувши з велосипеда, він обережно спер його на лантухи з зерном і недбало тикнув Гудзикові руку. Той, звичайно, удав дуже задоволеного з цього.

— *Proszę pana* сьогодні зовсім мало гарненьких. Але я пану покажу, *proszę pana* ...— підморгнув він напів по-приятельськи, напів порабськи, але з тою міною, що буває в кімнатних рабів.—Дівчинка... пан сам zobачить.

Але пан тільки холодно дивився своїми ясними, дитячими очима і, прямуючи до машини, силкувався пронизати оком туман половини й навіть хустки, якими дівчата й молодіці захищали свої лиця від пороку й сонця. Біля машини замовкло. Парубки ще більше нахмурились і люто махали граблями й вилами, мов уявляючи на них що інше замість половин та солом. Навіть і дівчата не проясніли, що бувало раз-у-раз, як з'являвся «паніч». Тільки де-які, не втерпівши, бігали ніби за ділами до Гудзика і кидали в «Янека» гострим, метким, як блискавка, поглядом. З барабана чувся веселий сміх і голос Андрона.

Карпо стежив за Химою, і злість усе більше розпливалась йому по грудях.

«Ач! ач!»—думав він, дивлячись, як вона то зазірала під ма-

шину, то забігала на другий бік і весь час мала такий вигляд, ніби бігала за ділом і не знала навіть, що прийшов «панич Янек».

Слідкував він і за Гудзиком, слідкував і за його злорадною, злою усмішкою, з якою він, ніби жартуючи, хльоскав дівчат нагаєм, і показував Скшембжховському; слідкував за його поглядами, які кидав той на всіх, ніби бажаючи сказати: «От-же вам! От-же вам!»

Але до смаку «Янека» не знаходилося. Та занадто тонка була, та висока, та великі зуби мала. «Янек» тільки мовчки одвертався й рушав далі. Всі мовчки дивилися просто перед себе і коли-не-коли перекидався де-хто словом.

— А ну, ти!.. Повернись!—хльоснув Гудзик нагаєм товсту дівчину в білій сорочці з червоними, товстими литками, що аж «вилискувались» з-під короткої спідниці.—Ти з Цурупалок?

Дівка повернулася і, соромлячись, засміялась.

— Ну?

— Б-а ні...

— А звідки-ж?

— Хі-хі-хі!

«Янек» рушив.

— Це погана, prosze папа...—йдучи позаду з ніяковістю промовив Гудзик.—Ось... Горпино, Горпино!

Висока, чорнява дівчина поважно повернулася і зиркнула в їх бік.

— Іди сюди!..

— Чого ще треба?

— Та йди... Треба!

Дівка знехотя сперла граблі на машину і не поспішаючи стала наближатись до них. Гарні її очі дивилися спокійно й холодно.

— Ти там... е... е... Ти одгортаєш полову?

— Атож...

— Ну, так той... А чи не багато там дівчат? Може... е... е... зайва котра?..

— А я знаю?

— Ну да... але... Ти от що... Передаси комусь граблі й підеш до двору... Там панич передадуть тобою квитки... Бо мені сьогодні на залізничий дворець треба....

Дівчина подивилась на його з погордою і з насмішкою і мовчки пішла назад.

— Szó to?—здивовано підняв брови пан Ян і подивився незрозуміло на Гудзика.

— Не хоче, хлопка!—злісно кинув Гудзик і рушив далі. «Панич Янек» ще раз озирнувся на високу, поважну постать Горпини й пішов за Гудзиком. Перейшли на другий бік машини. Гудзик ще одвертіше став показувати Янекові всі вдачі дівчат, ще злорадніше повертав їх на всі боки перед ним і навмисне хльоскав нагаєм, як корів на базарі.

— Прошу пана, можна мені граблі набити, бо чисто злазять,—

підбігла вмить до них Хима й кинула гострим, палким поглядом на «Янека». Гарненьке її личко було витерте від пороху і приваблювало здоровим і свіжим рум'янцем.

— Граблі?—спитав Гудзик і подивився на Янека, що зараз-же впився в Химу очима, озираючи її з ніг до голови.

— А ця піде?—спитав він по-лядськи у Гудзика.

— Піде, піде, *prosz* папа ... З тобою там хто одгортає?

— Федоська, Килина Галасенкова...

— Ну, то от що: кидай граблі, хай там хтось за тебе одгортає, підеш у двір...

— Зараз?

— Авже-ж!..

— Чого?

— Там панич дадуть тобі квитки...

Хима замнялась.

— Ну?

— Не хочу...

— Що-ж, тебе прохати, чи що? Не базікай-же, забирайся!... Нічого...

— Я до двору не піду,—твердо промовила Хима й повернулась іти.

— Як не підеш?—скрикнув Гудзик.—Значить...

— Хіба я такий страшний?—перебив його Ян, холодно усміхаючись до Хими.—Я не кусаюсь...

Хима кинула на нього поглядом, трохи піддержала його в невинних та ясних очах його і повернулась до Гудзика.

— Ну-да, щоб вигадали що-небудь...

— Дурна! Ніхто нічого не вигадась...

— Еге, не вигадась.. Ось і тепер усі дивляться сюди...

— Та хай дивляться, може повилазить... А панич дадуть тобі за разом і виплату за той тиждень... Тобі-ж грошей треба?

— Ато-ж...

— Ну, от, *prosze* папа, їй за тиждень руб вісімдесят.

Янек хитнув головою, глянувши ще раз на Химу й рушив до велосипеда.

— Вона піде, *prosze* папа, тільки так... гедзкається... піде...

Янек пхнув йому руку, стрибнув на велосипед і, торкнувшись злепка до кругленького картузика, хутко задріботів ступирями. Гудзик ще трохи постояв, подивився на дорогу, чи не видно часом «модиски», і тихо пішов назад.

— Ху! От нема чогось модиски!—крикнув Карпо, кидаючи вила й дивлячись на Гудзика, що проходив біля нього.—Пошила-б мені пальчатки... А я-б їй зуби вставив із оцих вилок... Однак ріжки випадають!..

У модиски кінські зуби,
На модисці гарні шуби,
Гей, модиска моя, разлюбная моя!

на весь голос узяв він і цілий гурт зараз-же підхопив твір Карпа, що співався на голос «Барині».

Гудзик, ніби не чуючи нічого, але вкусивши трохи губи, пройшов трохи й зараз-же гукнув:

— Химо! Кидай граблі, йди до двору!

— Я не піду-у-у!—почувся голос Хими, і з-за машини виступила її постать з граблями.

— А я кому кажу йти!? Зараз-же мені ступай... Візьмеш квиток і квитанцію на дворець...

— Ну-да-а-а!—плаксиво крикнула Хима.—Я не хо-о-чу, нехай хтось другий піде...

— Гаврило! А ти знаєш, скільки ряботиння у модиски?—гукнув Карпо до високого, тонкого парубка, що стояв недалеко від Гудзика біля в'їзду з снопам.

— Так не знаєш? Мільйон та ще й двадцять, та під носом вісімнадцять. А приданого знаєш скільки? П'ятьсот!

— Карпо!!—ледве здержуючись скрикнув Гудзик.—Як хочеш робити, так роби, а не хочеш, так забирайся к чортовій матері!

— Хе?—насмішкувато скривив губи Карпо.—Скажіть, які вони сердиті... Не люблять...

Він підняв вила і, схопивши ними навилник соломи, далеко шпурнув її від себе.

— Химко!—вмить заревів Гудзик.—Довго ти там будеш копатись, закопало-б тебе в сиру землю, кукло американська! Що, я жартую з тобою, чи якого чорта! Ступай мені зараз!

— Ну-да-а, як дале-е-ко...—знову плаксиво скривила губи Хима.

— Ет!—рішучо підбіг до неї Гудзик і, схопивши граблі, далеко шпурнув до лантухів із піницею.—Забирайся!

Хима хмикнула ще раз, накинула краще хустку й тихо пішла від машини. Де-хто гукнув їй вслід погану лайку, де-хто мовчки вткнувся в роботу, а Карпо тільки зіців зуби і навіть не подивився на неї.

Замовкло коло машини, як замовкає бува серед бурі й негоди.

Робили тихо, не співаючи, без сміху й жартів, немов чекаючи чого. Навіть Гудзик не ходив за паровик, а понуро й суворо сидів на лантухах, з-під лоба позираючи иноді по робітниках.

Чути було тільки ревіння й гудіння машини, вигуки хлопчиків-погоничів та тарахкотіння млиноків.

Пройшов іще де-який час. З-за паровика, трохи задихавшись, з'явилася рум'яна, здорова Хима. Пошукавши очима й забачивши економа, вона з діловитим, поважним виглядом підійшла до нього.

— Казали панич, щоб ви ввечері зайшли до них, щось мають казати вам,—вимовила вона, подаючи якийсь пакуночок, загорнутий в папір.

— Не казав про що?—не дивлячись на неї, спитав Гудзик, беручи пакуночок і ховаючи його в кишеню.

— Ні, казали тільки, щоб зайшли.

— Добре.

Хима повернулась і так само діловито почала шукати своїх грабель.

— Ось!—хитнула головою Федоська на землю біля себе, де лежали Химчині граблі. Хима підняла й зайняла своє місце, маючи все таки такий погляд, ніби нічого не трапилось і все йде, як слід йому йти. Дівчата мовчали.

Карпо зразу-ж побачив по її лиці, по знайомому йому дуже вразу в очах і куточках губ, навіть по тому, як вона ступала, що не дурно «Янек» приїздив...

Він ще міцніше стулив губи, нахмурився і ще з більшим запалом замахав вилами. Солома далеко летіла через голови товаришів, які іноді поглядали на нього, теж похмурі й суворі.

— Кидайте за мене!—вмить зупинився він і, кинувши вила, пішов повз машину до діжки з водою. Напившись, він утерся, підняв окуляри на лоба й тихо пішов по-біля дівчат, іноді зупиняючись коло де-кого з них. Гудзик пильно слідував за ним, не встаючи з лантухів і похлюскуючи нагаєм себе по чоботі. Всі скося поглядали на них крізь порох і полюву. Машина ревла.

— Федосько!—пукнув Карпо, зупиняючись між Федоською й Химою, і скося подивився на Химу. Федоська підвелась і озирнулась на нього.

— Тобі Гудзя не дарував хусток?

— Ні... а що?

— А от нашої Хими не накупишся ніяк...

Хима, зачувши своє ім'я, озирнулась до них, але не розібравши за галасом, незрозуміло подивилась на Карпа й Федоську. Карпо, ніби ухилиючись від воза, що саме під'їжджав до машини, підійшов зовсім близько до неї.

— Бідна Хима вже й не знає, куди їх ховати. То має хустку за Гудзя, то за панича Янка, то за панича Станика... Клопіт!

Федоська засміялась і посунула полюву до волока.

— Бреши-и-!—з погордою кинула Хима, засуваючи граблі під машину.

— А що дав панич Янек, чи сережки, чи хустку?

— І сережки й хустку! Ну, то що? Боюся тебе, чи що?—повернувшись вона раптом до нього і прямо подивилася в очі.—Пхи! Злякалась!..

Карпо трохи змішався, не чекаючи цього, але злість зараз-же ще дужче закипіла і здавила йому груди.

— Авже-ж! Поганому виду не буває стиду!

— Ува! Ти хороший!.. Знаємо!..

— Що-ж ти знаєш?

— Нічого... Знаємо...

— Що-ж ти знаєш?.. У-у-у, паршива!—злісно штовхнув він її ногою й повернувся йти.

— Ну, ти, халамидро!.. Чого б'єшся?—скрикнула Хима.—Бо зараз скажу панові, як ти підмовляєш...

Карпо мовчки повернувся і, не давши навіть скінчить, знов іще дужче пацнув її ногою.

— Па-а-а-не!—жалібно закричала Хима, одсовуючись від нього.
—Халамидро!

— Ой, Химко, гляди! — ледве здержуючись проскрипів зубами Карпо, ненависно дивлячись на неї.—Бо й твому панові буде і тобі перепаде...

— А чого б'єшся?... Я тебе зачіпала?

— Ти чого чіпляєшся до дівки?—вмить почувся за ним голос Гудзика.—Иди на місце!

— Я не подивлюся ні на твого батька, ні на паршивого Гудзика, так дам, що знатимеш!—не вважаючи на Гудзика і не повертаючись промовив Карпо.—Я тобі покажу, який я халамидро, ляцька помийниця.

— Карпе, ступай до солотрясу!—і між Химою й Карпом з'явилась постать Гудзика. Всі покинули роботу і, то посхилявшись, то виступивши з-за машини, пильно дивились до них. Тільки машина ревла й торохкотіла порожнім барабаном.

Карпо мовчки подивився на Гудзика й, повертаючись іти, кинув до Хими:

— 'Я тобі покажу, паскудо, підожди!

— Сам ти паскуда... Халамидро!

Карпо вмить скажено сіпнувся й кинувся до Хими.

— Па-ане!—заверещала та перелякано і як опечена зірвалася з місця.

— Карпе!—попрозливо крикнув Гудзик, перепиняючи йому дорогу.—Не смій її бити!

— А тобі яке діло?—раптом спиняючись, лютو повернувся до нього Карпо.—Ти якого біса лізеш? Тобі яке діло? Га?

— Я тут хазяїн!

— Плювать я на тебе хотів!

— Я тебе плюну!

— Ти?—змірив його з погордою з ніг до голови Карпо і зареготався.—А ну, попробуй!

— Попробуєш!

— А ну-ж, ну попробуй!—насуваючись на нього, підставляв йому бік Карпо.—Ну, бий-же, бий!..

— Забирайся до чорта, мурло! Чого лізеш?..

— Та чого ти дивишся на нього, Карпе?—почулось десь із купи робітників, що почали збігатись звідусюди.—Бий його, мироїда проклятого!... Гроші хай дає... Бий його!...

Гудзик зблід і, як бував, маленький, завзятий цуцик, що попав на чужу вулицю, між чужих псів, озирнувся на всі боки і побачив: у той саме час, манірно підтримуючи поділ ситцевої білої сукні, жахливо, мов по багнюці, ступаючи по розкиданій полові, з-за паровика наближалась «модиска».

— Гу-у-у! Гу-у-у! Го-о-о! Тю-у-у! Тю-ю! Моди-и-с-с-ка! Моди-и-с-с-ка!—вмить заревли, зашипіли, засичали в валці.—Тю-у-у! Тю! Угга! Тю!

«Модиска» здивовано-перелякано зупинилась і незрозуміло стала дивитись у їх бік. З-за скирт, від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й поважні навіть дядьки.

— Ну, чого-ж ти не б'єш? Ну, ти! Бий-же, бий! Он і модиска твоя прийшла... Та бий-же!—ще ближче насунувся Карпо.

Гудзик, блідий весь, тільки одсувався потроху і, зіцівши губи, важко сопів носом.

— Та вдар-же хоч раз... Он-же й гарапник маєш!—хитнув головою Карпо і, раптом зігнувшись, схопився за нагай. Гудзик перелякано сіпнувся назад і, шарпнувши рукою, вперіцив Карпа нагаєм.

— А-а, так он як! — заревів несамовито Карпо і всім тілом кинувся на Гудзика. Той побачив тільки, як біла ситцева сукня вмить повернулась назад і загомоніла за паровиком, почув, як його зімняла якась сила, і не встиг оплянутись, як опинився на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно, потім почувся якийсь крик, його чогось возили по землі, й нарешті він опинився на ногах. По лиці й по грудях текла кров і в ухах гукало так, ніби туди уставлено паровика. Карпо червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось, повертаючись до всіх. Де-хто теж кричав щось, де-хто похмуро слухав, а де-хто й сміявся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чуть було все.

— Та пловать я на його хотів! — крикнув Карпо. — Хай гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу... Проценти з нас дере за наші-ж гроші, а ми мовчи?... Ого!.. У нього нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його та й знайдете... Гроші давай!!!—вмить скажено сіпнувся він до Гудзика, що обтирався мокрою хусткою, яку намочив йому машиніст. Карпа здержали.

— Я тобі покажу гроші, підожди! — промовив понуро Гудзик, держучи хустку коло носа. — Ти в мене побачиш, як людей убивати.

Він устав і пішов до діжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернувся до купи. Ніс йому розпух, почервонів і блищав, як намазаний салом, під лівим оком світив синяк.

— Пускай машину! — повернувся до машиніста, що балакав із Андроном. — А ви йдіть по місцях!.. — кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнувся, тільки Карпо знову шарпнувся до нього і щось закричав, але його знову спинили. Гудзик подивився з-під лоба на всіх і знов, одвертаючись, тихіше промовив:

— Ідіть-же до роботи... нема чого...

— Зробіть виплату! — гукнув хтось із валки.

— Яку виплату? — ніби не розуміючи, подивився Гудзик у той бік, де зачувся голос.

— Не знаєте?—тихо й серйозно обізвався Андрон, що підійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас... О!.. Давайте зараз... Ось так виймайте з кишені та давайте...

Гудзик мовчки подивився на нього злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, наче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина,—робіть виплату... Хочете, щоб стояла,—то не давайте...

— Та нема в мене зараз грошей...

— А ви пошукайте...

— Та бреше він! У кишені...—закричав Карпо, але Андрон озирнувся на нього, зробив рукою, щоб мовчав, і знову повернувся до Гудзика.

— Немає, кажете?

— Нема, в суботу...

— Ну, то прощайте... Гайда додому!.. Пошукайте краще!

Гудзик тільки стиснув плечима й пильно подивився на похмурі, рিশучі лиця робітників, що почали вже рухатись і відходити.

— Почекайте!—бовкнув він. Андрон зараз-же зупинився.

— Я дам тепер половину, а в суботу...

— Слухайте, пане економе, — перебив його сердито Андрон, — коли хочете говорити, то говоріть діло, а не крутіть! Не думайте, що ми такі вже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочить голову? Нема у вас грошей? А давайте на що, що зараз знайду у вас у два рази стільки, скільки нам треба? Що-ж ви думаєте, що ми не знаємо, як ви гроші даєте нам на проценти? Наші-ж! Наші! Ті самі гроші, що ми заробляємо у вас. Годі!.. Тепер інший час настає! Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у Полтавській губернії задали вам перцю, буде й на вас всіх... Іроди! Мироїди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно засвітилися, і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди! За такі слова знаєш, що буває? — з погрозою буркнув Гудзик, але Андрона наче ще більше подогріло це.

— Що буде? Що? У тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте! Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що даєте! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за п'ятака соромить на все село, живе з нашої праці. Не знаємо, що ми цими руками заробили ті п'ятаки, що він нам видає! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по 80 к. у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів!.. А ми вже порозумнішали.

— По 80? — скрикнув Гудзик.

— По 80, по 80.

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам!.. А ми вже були дурні, що ми робили по 30 копійок у день, та ще й позичали у тебе свої гроші!

— Та які гроші? — перебив Гудзик. — Які гроші? Чого ви до мене чіпляєтесь? Чим я винен, що пан не дає гроші вам? Що я, свої даватиму вам?

— Брехня! Пан давав, а ти ховав тільки. Знаємо!.. Та яке нам діло до пана? Всі ви одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даш?

— Ні!

— Ні?

— Ні!

— Хлопці! Додому! 'Всі додому!—палко закричав Андрон до всіх.—Хто зостанеться, тому сам розіб'ю пику. Хай шукає собі...

— Чекайте!—знову бовкнув Гудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я... дам по 60!

— По 80!

— Зачувши «60», де-які почали зупинятись і нерішуче мнятись. Але Андрон, Карпо і ще де-хто зараз-же накинулись на тих і рушили таки.

— Глядіть!—закричав раптом Гудзик.—Це вам так не минеться... Начальство про це сьогодні-ж узнає!

— Плювать хотіли ми на тебе і на твоє начальство! Що ти нас можеш примусить, щоб ми у тебе робили? Га?—зразу-ж озирнувся і навіть ступив до нього де-кілька кроків Андрон.—Можеш? Ого!.. Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чипустиш ти свою машину, то ми теж побачимо! Хлопці!.. Беріть паса!.. Таскайте додому!.. Хай кличе своє начальство!.. Даси наші гроші та по 80 у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Гудзик перелякано здригнувся і хотів щось сказати, але тільки розкрив рота і мовчки смішно якось став дивитись, як де-кілька хлопців в один мент згорнули паса, з реготом понесли його кудись і сховались у валці.

І це всіх ще більше ніби підпалило. Піднявся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, що перше ховались за других, кожний хотів вилить те, що накопало за день. Гудзик припнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але, почувши тидку лайку або сміх, одходив і з жахом дивився, як усі до одного збирали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу й лишать його тут самого з машиністом; йому не вірилось, що машина стане і він не встигне на післязавтра доставить на дворець уже продану пшеницю. Йому не хотілось вірити, що вони повстали проти нього і вже більше не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні за-

тягнули. І ніякої надії не лишилося Гудзикові. Лиця були серйозні, з твердим і рішучим виразом, в очах просвічувала ненависть до нього.

— Андроне!—гукнув Гудзик.

Усі раптом зупинились, і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату!—похмуро й безсильно кинув Гудзик і став виймать із бокової кишені якусь невеличку книжечку.

— І по 80?

— І по 80!

Всі весело зупинились і почали вертатись. Почалася виплата.

Коли через якийсь час до машини, засапавшись, прибігла «модиска» з своїм батьком і якийсь іще сивенький ляшок, Гудзик, сидячи на лантухах, уже долічував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око заплило і обвелось синьою смугою, на губах іще лишилася суха, запекла кров.

Машина вже ревла, гуділа, вкривала порохом усе навкруги й ніби акомпаніювала гучній пісні дівчат.

Скінчивши виплату, Гудзик, «модиска», її батько і сивенький ляшок почали радитись...

Спиридон Черкасенко

(1876 р.)

Народився С. Черкасенко в м. Новий Буг, на Херсонщині р. 1876, у селянській сім'ї. Скінчив Новобугську вчительську семінарію і з 1895 р. вчителював—спочатку на селі, потім на залізниці і в шахтах Донбасу. Пізніше переїхав до Києва, брав участь у багатьох літерат. виданнях. 1919 року емігрував за кордон.

Пробував свої літературні сили С. Черкасенко і в віршованій поезії (підписувався і власним ім'ям, і псевдонімом Петро Стах), і в прозі (оповідання з шахтарського життя, сливе єдині тематично в нашій письменстві, що й призводить до використання їх у всіх сучасних шкільних читанках), і в драмі (ціла низка п'єс, де-які ставились), і в фейлетоні (у «Раді», за псевдонімом «Провінціял», і в статтях публіцистичних та педагогічних. Ніде, однак, не проявив він глибшого таланту і яскравішого освітлення теми, збиваючись скрізь на шаблони, сірі тони епігонської літератури. Дещо з поезій, однак, позначається якимсь свіжим подихом і легким натяком на творчу оригінальність.

Дзвін.

Знову нічка... Спить, втомившись	Дужий я!.. Я сонце бачу,
В боротьбі із лихом, мир,	Пітьму ночі розіб'ю,
І плакає, притаївшись,	Людське серце, замість плачу,
Зло лукавий свій замір.	Звуком міді напою!

Я—вгорі! Я—на дзвіниці!	Чорна ніч пополотніє,
Я—на варті,—стережу!	Зло здригнеться, затремтить,
Серце маю я із криці,	І від жаху заніміє
Як ударю—розбуду!	Лютий ворог в одну мить...

Та мовчать ще, звуків повні,	Сонце сходить... Гей, до бою!
Мої груди мідяні,	Гучно вдарю на сполох:
Хоч бажання невимовні	Геть втече, покине зброю
Вже буяють у мені.	На шляху страхополох.

А відважні груди—в груди
Стануть—горе ворогам!
Криця й мідь усіх розбуде
Дужим криком: бам! бам! бам!

У шахті.

Мокро і темно, немов в домовині, Думка єдина: спочити хвилину—
 Випало кайло із рук, Сили нема довбануть,
 Дихати важко, ломота у спині, Добре-б піднятись та випростать
 В голову болізний стук. спину,
 Свіжим повітрям дихнуть.

Чому став?	Чому став?
Не дрімай!	Не дрімай!
Бери кайло —	Бери кайло —
Довбай!	Довбай!

Пізно чи рано? Ще довго робити?
 Тягнеться час той, мов рік...
 Дайте спочити, спочити, спочити,
 Дайте заснути... навік!..

Чому став?
 Не дрімай!
 Бери кайло —
 Довбай!

Ніч... Пожежі лижуть хмари...

(Із циклу „Революція“).

Ніч... Пожежі лижуть хмари, Гуркіт бою. До покари Кличе грізний хтось у гніві: Гей, тікайте, полохливі!—	Геть з дороги, хто не з нами, Аж туди, де над горами Сяє сонце, світять зорі!.. Ще зусилля—й смерть Потворі!—
Дужим місце на чолі!.. До верховин! На шпилі!	Не дарма шалених мрій Запалав наш буревій!..

Нас не спинять скелі-гори—
 До верховин! На простори!
 Скинем геть старого бога,
 Наша буде перемога:

Годі скінути в темній млі—
 До верховин! На шпилі!

Суша.

Межею йду. Гадюкою з-під мене	Іду.. Куди? І сам того не знаю.
Біжить вона кудись у далечинь,	Дзвенить співець весни десь угорі.
А там село, людське життя зли-	Земля, поля і mareво без краю
денне	
І горенька незмірна глибочинь.	Далеко котиться в шаленій грі.

Горить... пече... Усе довкола мліє..
 Дощу! Дощу! Порепалась земля,
 Де-де чорніє мертва ще рілля,
 І душу жах пройма, і серце ние,
 Бо голод-цар крилом вже грізно
 віє
 І пащеку страшенну роззявля.

Повинен.

Драматичний етюд.

ДІЄВІ ОСОБИ:

Батько, старий шахтар.
 Мати.
 Син, молодий шахтар.

Дочки, одна й друга.
 Прокіп, шахтар.
 Шахтар.

Чепурна халупка старого шахтаря. Двоє дверей: в сіни і в другу кімнатку. В задній стіні вікно. На плиті вариться вечеря. Старша дочка сидить коло вікна на лаві й шие. Мати дрімає на дзиглику коло плити. Дівчинка сидить за столом і пише на грифельній дошці.

Менша дочка. Не знаю, що й писати.
 Старша дочка. Хіба нічого не загадали?
 Менша дочка. Ні. В школі нема нікого. І вчителів, кажуть, кудись забрала поліція вночі.

Мати (прокидається). Га?.. Чи ви нічого не кажете?

Старша дочка. А ви й заснули, дрімаючи?

Мати (підводиться й мішає ложкою в каструлі). Задрімала... І таке верзеться, що хоч очей не заплющуй. А на дворі як? Тихо?

Старша дочка (одривається від шиття й зазирає у вікно). Здається, тихо, місячно. Мабуть мороз великий, бо сніг на місці виблискує іскорцями.

Мати. Червоними?

Старша дочка (повертається, здивована). Що червоними? Іскорцями?

Мати. Нічого. То мені приверзлося (*Сідає знову на дзиглику*).

Старша дочка. Що приверзлося?

Мати (*махає рукою*). А, не варт (*Згодом*). Місячна ніч і тиша. Якась страшна тиша. І місяць червоний-червоний. І сніг червоний... І досі в очах мають ті крила.

Старша дочка. Які крила?

Мати. Та круки-ж... Хіба вночі літають круки?

Старша дочка. Не знаю. Хіба сполохані, а то не чула. Вночі все спить.

Мати. Лихо не спить і вночі. Глупої ночі хоч уві-сні воно нагадує себе... А круки—то на лихо... Що?

Старша дочка. Ми мовчимо.

Мати. Мовчите? А мені почулося...

Старша дочка. То ви самі зідхнули.

Мати. Хіба?... Може, може... (*Киває на двері в другу кімнату*). Спить? Не вставав?

Старша дочка. Ні, міцно спить.

Мати. Гаразд, гаразд, нехай спить на здоров'я. То в нього хворість сном виходить. Гаразд, що спить. Що-разу, як гляну йому в вічі, наче що обценьками стисне серце. Чує воно, що він помре, що він не наш. І погляд у нього якийсь чудний, далекий, ніби він не з нами (*Хитає головою*). Сину мій, сину мій, єдина надіє!.. Погано я бачила його цю ніч.

Старша дочка. А ви бачите коли й гарне уві-сні?

Мати. Чи бачу?... Ні, давно вже не бачила нічого гарного. Мабуть, перевелось на світі гарне і верзеться саме лихе... Старий не приходив?

Старша дочка. Ні... Та ви-ж не спали,—чули, що батько не приходили.

Мати. Еге-ж, еге, не приходив. Чом це його немає так довго? Роботи-ж уже з тиждень, як нема. Казала йому, щоб зовсім не виходив, поки перебісяться оті... як їх... Ще вб'ють... вони такі...

Старша дочка. І зовсім вони не такі. А може й такі, та не всі.

Мати. Не всі?... Ну-да, твій Прокіп там, між ними.

Старша дочка. І Прокіп, і наш був між ними. А хіба вони лихі?

Мати. Не лихі, а необачні. Крутив, крутив голову тобі, а де він? Уб'ють—і зостанешся на сором людям.

Старша дочка. Кохати—хіба то сором?... А вб'ють—ну, що-ж? Така, мабуть, доля (*Витирає хвартухом сльози*).

Менша дочка (*протягом, голосно*). Істи хочу!

Мати. Цсс... Чого галасуєш? Ось батько незабаром прийде... Та й він прокинеться... О, господи милостивий!.. Козаків, кажуть пригнали.

Старша дочка. Пригнали.

Мати. Буде і в нас катавасія. Гаразд, що хоч наш хворий.

Старша дочка. Гаразд?

Мати. Що не зробиться, то все на краще. Лежить тепера, нічого й не знає. А то був-би отам, з тими... І в кого він такий завзятий?

Старша дочка. У мене й досі мурашки по-за шкірою, коли згадаю, якого його принесли тоді. Здорово його рубонули по голові.

Мати. Не згадуй. У мене й досі та кров перед очима... Нехай—більше не полізе. Тільки не нагадуйте йому, що діється на шахтах. Бо я не знаю, що з нами буде, як його візьмуть од нас або вб'ють. Єдина поміч.

Батько *(входить)*. Ще спить? *(киває на двері)*.

Мати. Спить. А що там?

Батько *(махнувши рукою)*. Ума тронулися. Не скінчиться на добре. Прокіп верховодить усією справою. Ну, та йому що? Уб'ють—не велика біда—один, як палець *(Старша дочка падає на лаву й плаче)*.. Чого ти?.. Однаково не оддав-би за такого зайдиголову. Мовчи-ж, мовчи, а то вийде *(киває на двері)* й питає: чого? Що ти йому скажеш?.. Нікого не було?

Мати. Ні, вже-ж давно ніхто не заходить.

Батько *(сідає на лаві)*. От і гаразд... Гаряча голова, гаряче серце. Я всім сказав, що він не пристане більше на їхні витівки, що він лає їх. Гнівалися дуже. Багато не йняли віри: кажуть, він не такий *(До дочки)*. А надто твій Прокіп. Ти йому, мабуть, переказувала що-небудь? Гляди мені! Треба, щоб йому *(киває на двері)* й на думку не спало, що на шахті діється щось страшне. Ти йому нічого не переказувала од Прокопа? *(Дочка хитає головою)*. То-то... В такий час треба мовчати. Стіни чують. Тим часом, поки вони схаменуться й стануть до роботи, він видужає, а потім хоч і гриматиме, що мовчали, та байдуже. Аби живий.

Мати. Кажуть, козаків нагнали?

Батько. Цсс... *(Дивиться на двері й розмовляє тихо)*. Тридцять-штук. Звелено не збиратись, а вони, немов божевільні, на зло збираються біля шахти. Кажуть, що не посміють стріляти. Так, так, дивитимуться.

Мати. Страшно стало жити на світі. Раніш було й не почуєш отакого. Розумні дуже поставали.

(Павза).

Менша дочка. Петрусь Парамонів казав, що...

Батько. Цить!.. Тебе питають?

(Чути довгий, тривожний гудок з шахти).

Мати. Що воно?.. Роботи-ж нема.

Батько *(заметушившись по хаті)*. Нема, нема... Тривожний... *(Перелякано позирає на двері, потім завішує вікно свитою)*. Коли-б не прокинувся саме тепер... От харцизяки! *(Підходить і причиняє щільніш двері)*.

(Гудок чутно трохи глухіше. Батько сідає на лаві. Всі з тривогою дослухаються до гудка).

Менша дочка. І досі гудить.

Батько. У-у, проклятий! Довго як! *(Принизивши голос)*. Ви-ж

йому ані телень. Коли прокинеться й спитає, скажу, що пожежа на шахті... (Затуляє вуха). У, проклятий!.. (Щільніш затуляє вікно). Наче не так чути.

Мати (тихо хитає головою). Я чую, як з цим ревом вривається до нас горе... Страшно...

Батько (махає на неї рукою). А, вигадай!.. Вривається... Воно й так завжди з нами...

Мати. Еге-ж, еге... Яка страшна ніч...

(Тривожна павза).

Син (на дверях з другої кімнати; у нього перев'язана голова). Що воно за гудок такий довгий?

(Всі питаюче дівляться одно на одного).

Батько (опамятавшись, надто запобігливо). Вже встав? Добре спалося?

Син. Міцно спав, наче аж подужчав (Входить і сідає коло меншої сестри). Тільки сон поганий снівся... шахтарський сон. Лежу в шахті, доваю, Повітря важке-важке, світло гасне, голова крутиться, і бачу, як чорна блискуча стеля коливається й насувається на тебе: ось-ось роздавить тебе на нівець. Трісь!—каюк!.. Раптом прокидаюсь,—аж сорочка мокра: холодний піт виступив (Кривиться нервово). А! Чого він гуде?.. Душу перевертає.

Батько. Гудок?.. То пожежа, сину, на шахті,—ну, й гудить.

Син. Що саме горить?

Батько. Що горить?.. (Дивиться на стару. Йому ніяково). Кузня чи що загорілась.

Син. Аби-що... (З підозрінням дивиться на батька). Чого ви такі... неспокійні?

Батько (метушливо). Я?... Ні, байдуже... То тобі так здається. Чого-ж мені? Все гаразд...

(Павза).

Батько. Гарний мороз на дворі: під ногами аж рипить, мов поросятка маленькі кувікають (Непевно хіхікає).

Менша дочка (дзвінко регочучи). Куві-куві!...

Син (гладить її по головці). Мороз? А вітру нема?

Батько. Нема, тихо, як в усі.

Син. Гарно, мабуть, тепер на дворі? От-би вийти подивитись.

Батько (злякавшись). Що ти! Що ти! Господь з тобою! Тобі не можна,—лікар не велів.

Син (усміхається). Та я-ж і не йду, а тільки кажу.

Батько. Страшенно холодно.

Менша дочка. А літо скоро буде, тату?

Батько. Скоро, скоро, моя дитино.

Мати. Перш весна, а тоді літо.

Менша дочка. Весна, тепло, сонечко, квіток багато (Щасливо посміхається).

Син. Кепсько тушити пожежу на морозі: цмок обмерзає. Треба раз-у-раз мати під боком окріп. Ну, та на шахті-ж його до-біса.

Батько. А є, є... Там багато його...

Син. Хазайське горить, а то побіг-би тушити—люблю.

Батько. Ні, ні, куди тобі! Не з твоїм здоров'ям.

Син (сміється). Та чого ви так?... Мені таки покращало, й голова вже не болить. Хоч у шахту знову. Занудився, лежачи.

Мати. Добре, що покращало. А в шахту ще рано. Та зараз і роботи там немає

Син (здивовано). Як немає?

Батько (з докором дивиться на стару). Почім ти знаєш? «Нема, нема»!.. Хто хоче—той робить (До сина). Получка-ж учора була. Ну, й пиячать, ледацюги. Пиячитимуть ще днів зо три.

Син. Кепсько... Нічого з таким народом не вдієш. А ще лагодились забастовку розпочать.

Батько (тривожно позирає на всіх). Де вже там! Без забастовки забастовка.

Син (замислившись, по хвилі). Що це до мене ніхто не заявлявся за весь час? Хоч-би одвідати хто прийшов. Товаришів багато, а одвідати нікому.

Батько. Знайшов товаришів! Ім тоді як усипали, то вони ти-хенькі поробилися і лають тебе на чім світ, що призвів до того.

Син. Справді? Цього не може бути.

Батько. А от-же є.

Син. І Прокіп?

Батько. Хм... (Дивиться на старшу дочку, котра похилила голову над шитвом). Та й він... А як твоя вечерея, стара? Чи не час, бува?

Мати. Вечера зварилася,— хоч зараз (Порається коло плити). Дочко, готуй до вечері.

Старша дочка. Зараз (Кладе шитво на лаву, підходить до столу й готує до вечері. До сестри). Прибери, годі тобі писати!

Син (бере в малої дошку). Що це ти пишеш? Урок?

Менша дочка. Таке,—сьогодні-ж не вчилися.

Син (дивиться на всіх). Хіба сьогодні свято?

Менша дочка. Вчителя забрали вночі.

Батько. Слухай її... Мабуть, поїхав куди (Дочці). Геть од столу,—п'ятакаєш!

Менша дочка (йде в куток і складає на лаві свої речі). Всі кажуть, усі знають.

Батько. Знають, знають... Ніхто нічого не знає. Все й лихо од того, що кожний думає, що він багато знає (До старої суворо). Ти подаси сьогодні вечерю?

Мати (подає). Адже-ж подаю. Чого галасуєш, як інженер?.. Сідайте.

(Всі сідають за стіл).

Менша дочка. А гудок і досі гуде.

Батько. Мовчи, їж отам. Гріх за столом язиком цвенькати.

Син (дивиться на батька й хитає головою). Якісь ви чудні, тату. Що сталося? Ви щось ховаєте од мене.

Батько (роблено прояснівши). Та що тобі здається? Наробишся за день, натомишся, спина болить, ну й сердито.

Син. Та ви-ж сьогодні не були в шахті.

(Всім ніяково).

Батько (насупившись). За п'ятдесят років наробився доволі: вистарчить болів до смерти.

(Павза).

Син. М'якшого хліба, мамо, нема? Цей надто сухий. А ви чому із сухарями їсте? Хіба хліба немає?

Мати. Де-ж його візьмеш, коли вже тиждень, як не печуть.

Син (здивовано). Як не печуть? Чом?

Батько (кидає на стару суворий погляд). Печі нові роблять... Хліб з міста підвозять, та тільки не що-дня.

Син. А що-ж шахтарі їдять?

Батько. Та, кажу-ж, з міста підвозять.

(Павза).

Син. Що це, лампа притухає, чи що? Карасину, мабуть, забули налити?

Старша дочка. Нема карасину. Магазина-ж замкнено.

Батько (з гнівом). Та мовчи ти! Досидяться до ночі, поки зачинять, а тоді й світи очима. Піди до сусіди, позич трохи.

Старша дочка. У них у самих нема.

Батько. Поговори мені!.. Йди, кажу!

(Дочка бере біля порога пляшку й виходить).

Син. Хм... (Встає з-за столу й ходить по кімнаті).

(Раптом гудок ущух. У кімнаті тиша).

Син (по хвилі). Ввесь час, поки я хворів, мені здавалося, що крут нас діється щось. Я бачив це у ваших очах, у ваших розмовах, у вашім мовчанні. Ви запевняли мене, що все скінчилось. Мені здавалося, що ви дурили мене. Я почував, як серце моє рвалося туди, до них. Душею й серцем я був там. Мені й тепер здається, що своєю ласкою, запобігливістю ви хочете одвернути мої думки од них (Зупиняється, дослухаючись). Ви нічого не чуєте?

Батько (піднімає голову). А хіба що? Опріч тиші, нічого не чую.

Син. Ні, я чую тупотіння багатьох кінських ніг.

Батько. То-ж Галя побігла за карасином і вертається. Та й люди метушаться: пожежа-ж. Сідай, довечерюй.

Син. Стривайте... Я чую брязкіт зброї (Кидається до вікна, одхиляє свиту й дивиться в темряву ночі). Так, так, козаки проскакали по улиці. І зброя на місяці виблискує... Чого вони?.. (Повертається). Ви ховаєте од мене? На шахті забастовка?

Батько. Нічого нема, заспокойся.

Син. А козаки?

Батько. Мало їх їздить тепер!

Син. До робітників вони дарма не завітають. У нас щось діється, але ви не наважтесь сказати мені.

Батько. Бо нічого-ж казати.

Син. Нічого? А вчителів заарештовано, а хліба не печуть, магазин замикають, роботи на шахтах немає?

Старша дочка *(вбігає)*. Козаки поїхали до шахти. Кажуть, стрілятимуть.

Батько *(схоплюється з-за столу розгніваний)*. Замовчи, навісна! Нема ніяких козаків, ніякої забастовки! Вигадки! Вигадки!

(Чути постріли. Всі встали скам'янілі, з поширеними очима).

Старша дочка *(схопившись за голову)*. Ой!..

Менша дочка *(тікає до дверей у другу кімнату)*. Я боюся!..

Син *(до батька, голосом, у якому чути зненависть)*. А це-ж що воно? Вигадка? *(Чути другий постріл)*. А-а!.. *(хапається за голову)*.

Прокляття! *(До батька)*. Ви мені скажете, що діється на шахті?

Батько *(з розпачем)*. О, мовчи! Не можу я! Не наше діло!..

Син *(серед кімнати)*. Ага, не наше діло! Нам нема діла! Так ні-ж! *(Біжить у другу кімнату й по хвилі вертається зодягнений)*. Я йду туди!

Мати *(стає на дверях)*. О, не пущу!

Син *(одпихає її злегка)*. Пустіть, мамо, не заважайте. Ніяка сила не вдержить мене.

Мати. Сину, що ти робиш! Сину, єдина втіхо моя! Хоч убий,— не пущу! Через труп мій переступиш.

Батько *(хапає сина за руку)*. Сину, опам'ятайся! Ти хворий, тобі не можна.

Син. Хворому легше вмирати.

Батько. Не кажи так. Не кидай нас. Ти в нас один. Тебе вб'ють там,—а ми?

Син. Нехай убивають. Я повинен бути там, а не тут... Пустіть! *(Пручається)*.

Мати *(падає навколішки)*. Сину! Сину, змилюсь!

Батько *(не пускає)*. А батько? А мати? А сестри?.. У тих багато таких, як ти, а в нас ти—один.

Син. Я належу їм і через них тільки вам, їхнє горе—наше горе, їхнє щастя—наше щастя. Власне горе, власне щастя—ніщо. Моя поміч тепер найбільше потрібна. Я йду! Сором важким тягарем ляже на мене, коли я не стану з товаришами, ховатимусь у запічку. Пустіть! *(Виривається й вибігає)*.

Мати *(припадає додолу)*. О, горе, горе!

Батько *(підводить її й садить на лаву)*. Не плач, він вернеться... Їх уже досі розігнано... Нічого йому там робити...

(Дочки стоять і ридають).

Мати (з розплачем). Його вб'ють... Я знаю... Чує моє серце, що він не вернеться. Дочки, дочки мої! Що з нами тепер буде! (Пригортає їх до себе).

Батько (сідає коло столу, схиливши голову). Беріг—не вберіг... Вони сильніші за нас...

(Знадвору ввесь час чути тупотіння. Лямпа потроху гасне).

Менша дочка. Лямпа гасне. Мені страшно...

Старша дочка. Що воно бігає по-під хатами? Чи не козаки знову їдуть?

Батько (піднімає голову). Ні, то люди. Розбігаються, мабуть. Страх гонить...

(Павза).

Менша дочка. Ах, коли-б швидче ніч проходила (Сідає на лаві, зібгавшись). Мені холодно.

(Знову постріл. Тупотіння збільшується).

Мати (до батька). Біжи! Біжи туди!.. О, господи! (Падає на лаву).

Батько (підводиться). Куди бігти?

Старша дочка (кидається до нього з плачем). Тату, тату, не йдіть. Ми боїмося.

Батько (сідає, махнувши рукою). Не піду, не піду, мої голу-б'ята. Нехай... нехай... (Плаче). Нехай, як хоче, необачний. Вони йому рідніші, вони миліші... Нехай...

(Тиша. Лямпа погасла. Менша дочка потроху засипає).

Мати. Чом ти не йдеш?.. О, чом ти не йдеш? Я бачу кров...

Батько. Він не маленький.

Мати. Сину мій, сину мій!

Батько. Нехай. Він не наш син... Він їхній... Нехай.

(Павза).

Старша дочка. А вони як стрельнуть, то на смерть уби-вають?

Батько. Еге-ж, на смерть... Ні, ні, мовчи, не говори так...

(Чути постріл).

Мати (підводиться). Чуєш? Його вбито... вбито...

Батько. Він іще не встиг добігти.

Старша дочка. Де вони стріляють?

Батько. Не знаю... Шахтарі збирались за валом біля шахти.

Мати. То це-ж недалечко. Він досі там. То його вбито... Я по-біжу туди! Я захищу його, я обрятую його! О, сину мій! Я приверну його своїми сльозами! Він не лихий. Він зглянеться... Та ні, його вже вбито... (Кидається до дверей).

Батько *(не пускає її)*. Годі, годі, не край мого серця... Заспокойся, вони стріляють порожніми набоями.

(Знадвору чути тупотіння, гомін і плач).

Батько. Як темно... Світла, світла!..

(Дочка наливає карасину й засвічує лампу).

Мати. Чуєш? Плачуть.

Батько. То віхола віє.

Старша дочка. На дворі тихо.

Мати *(дослухається)*. Іще... Чуєш? Іще хтось голосить...

Батько. Ну, то що? За твоїм ніхто, окрім нас, не голоситиме.

Мати. Чом ти не підеш туди?

Старша дочка. Не йдіть, ми боїмося.

Батько. Чого ви лякаєтесь? Сюди ніхто не ввійде.

(Чути гомін і викрики).

Мати. Несуть... його несуть! *(Кидається до дверей, батько не пускає)*. Пусти! Він умирає... *(Виривається)*.

(Але в цю мить одчиняються двері і двоє шахтарів вносять сина й кладуть на лаві).

Прокіп. Товариш помер...

Шахтар. За друзів своїх...

(Всі стоять нерухомі з поширеними очима).

Мати. Помер?! *(Страшенно скрикнувши, падає зомліла).*

Менша дочка *(прокидається, нічого не помітивши одразу)*.

Вже ранок... ніч минула... Я бачила, як сходить сонце...

Н. Д. Романович-Ткаченко

(1884 р.)

Наталія Данилівна Романович-Ткаченко народилась р. 1884 у м. Сквирі на Київщині; дитячі роки пережила в Чигирині та на Чигиринщині. Російська школа (спершу в Златополі, потім у Києві) одірвала було її від української стихії, але до неї повернулася Романович-Ткаченко під впливом української поезії та революційних українських гуртків на вісімнадцятому році. Ще на шкільній лаві брала участь у роботі революційних гуртків, а р. 1903 емігрувала з чоловіком до Львова, де тоді працював закордонний комітет революційної партії. Там познайомилась з І. Франком, що був одним із редакторів «Літ.-Н. Віст.», де й дебютувала вона р. 1905 («Літ.-Н. Віст.», 1905, XII). Року 1906, повернувшись до Києва, продовжувала літературну працю, головним чином малюючи побут революціонерів, через що майже кожний твір зазнав на собі червоного цензорського чорнила. Твори Р.-Т. з'являлись головним чином у «Літ.-Н. Вістнику», а р. 1918 збірка оповідань «Життя людське» вийшла в Черкасах (В-во «С'яч»). Відбиваючи в своїх творах прагнення нового життя, малюючи новий побут, письменниця мало звертає уваги на форму своїх творів і тому що-до форми мало характерна для літературного руху свого часу.

Головна тема її творчості—це суперечність між мріями та дійсністю: життя людське — розвіяні мрії, — таке її світопочуття. З особливою інтимністю змальовує вона звичайне людське, родинне огнище, материнство, що і з'являється під її пером тим Молохом, який вимагає стільки жертв живими людськими істотами. Але тут у цьому «звичайному людському», мабуть, найсвятіше в житті,—зрেকтись його в кожному разі не можна без покалічення душі людської: найбільше життєві й художньо ширі жіночі постаті Романович-Ткаченко в тому промовисто переконують. Головна проблема життя людського для письменниці—в такому погодженні звичайного людського з ідеалами, щоб ні того, ні другого не доводилось зрікатись людині.

Проте образи революціонерів, поставлені на героїчно-романтичні котурни, у Р.-Т. мало натуральні, невиразні й дуже схожі один до одного. Але свіжі фарби й тонка спостережливість відзначають її кращі твори.

В безмежну далечинь.

Навкруги було тихо, як у могилі.
Він мабуть заснув, бо не пам'ятає, відколи так стало.
І довго спав...
Довго він мріяв і з мріями тими заснув.
І було так солодко, так гарно, так надзвичайно тихо тоді.
Прокинувся—теж тихо.
Тільки серце б'ється.
Тихо... Тільки груди хвилюються й дихання тремтить.
Тихо... А душа стогне й ридає...

Це було одного веселого ранку. Над морем зелені і квіток, у теплім пахучім повітрі ніжно дзвеніла пісня соловейка.

Вони сиділи вдвох на траві під білим цвітом яблуні.

— Ти моя навек?

— Твоя навек.

— Ти мене ніколи не покинеш, моє щастя, моє серце?

— Ніколи.

— Ти підеш зі мною всюди: на всі нещастя, на смерть?

— Всюди.

— Ти мене любиш?

— О! як я люблю!

Весняне сонце ніжним промінням осявало їх, благословляючи молодю любов. Надзвичайним чуттям були вони охоплені, неначе злилися в одну душу... Неначе утворили одну прекрасну істоту.

— Моя дорога, моя кохана! Коли ми вдвох—ми дужі. Наша любов буде з нами всюди і ми все поборемо. Вдвох ми будемо боротись за все, що нам дороге: за загальне щастя і за чудове, прекрасне життя... Нам вистачить сили... З тобою я сильний, одважний. Ми сміливо підемо широким шляхом життя і ні перед чим не зупинимось, все поборемо, моя дорога, моя прекрасна!

А молоді вишеньки і високі акації, покриті білим морем цвіту, приязно хитали галузки, наче стверджуючи: так-так... буде так... так-так...

Одного ясного зимового дня, коли на вулиці вийшли величезні юрби людей, став він на чолі всіх, несучи в руках прапор волі.

Поруч його йшла його кохана.

Дзвінкий, мелодійний голос її почав пісню, яку підхопили сотні голосів, зливаючись у море звуків. То сумно й тужно, то бадьоро й певно розлягалися ці звуки, і зачарована юрба йшла вперед.

— Ти розумієш, ти відчуваєш цю хвилину? Ти розумієш, яким шляхом ми йдемо? Там десь, у далечині безмежній і прекрасній—щастя, правда, і ми йдемо туди... Ти не боїшся?

— З тобою—ні!

— Можна оддати життя за цю хвилину. Ми сильні, нас багато... Подивись навкруги... І всі ми—одно ціле, нерозривно зв'язане між собою. Ми досягнемо ідеалу... ми поборемо!

Хвилюючись, юрба повагом посувалася уперед під мелодійні звуки пісні, що кликала всіх до нового кращого життя, до боротьби.

Кінчилась пісня, поволі затихаючи в повітрі, шовк стягу, колихаючись од вітру, доторкався своїми кінцями до їхніх ух і, наче стверджуючи, шелестів: так-так... буде так... так-так...

Це було холодного осіннього вечора. Він довго чекав її.

Приходила вона одвідувати його, а він уже кілька місяців нудився за ґратами; приходила завжди з ясною усмішкою, з радісними очима, переповнена ніжністю й коханням.

І дивились одно одному в вічі... ні обнятися, ні руки стиснуть не могли, розділені ґратами.

Тільки дивилися.

Цей погляд, коли двоє зливаються очима, повними безмежної щирости, невимовного, незрівняного кохання, наче заглядаючи одно одному в душу, забуваючись у однім почутті безмежної любови,—був однаковою втіхою обом. Вони забували,—де були і що було довкола їх. Коли трохи отямлювались, із здивуванням і досадою помічали ґрати й вартового, що не зводив з них очей. Тоді шептали спільні й ніжні слова прощання і розходились.

Довго він чекав її того разу і турбувався. Було холодно й неприятно в цій брудній хаті з двома рядами ґрат посередині; з сусідньої хати доносився важкий і настирний дзвін кайданів, а перед очима докучливо маячила постать вартового.

Нарешті прийшла. Але на його голосне вітання, на його щасливу усмішку не підвела навіть очей. Зупинився проти неї і впився тривожним поглядом у її обличчя... Серце затремтіло од передчуття.

— Слухай, Андрію, я довго не рішалась сказати тобі... я тебе так люблю... мені так тяжко...

— Швидче кажи...—і в очах потемніло і застукало напружено в голові.

— Я... Я вихожу заміж... я покохала другого... не знаю...

Тяжке щось стиснуло йому груди й горло... Потьмарилося в голові, і в ухах задзвеніло—наче різкий звук кайданів, ні—наче ніжні звуки пісні соловейка... Ухопився за ґрати, щоб не впасти. Усмішка скривила обличчя.

— Ти полюбила...

— Так.. Але що з тобою? Чому такий блідий, так тремтиш?

— То нічого... Ти полюбила... нічого, то я так... я отямлюся. Слухай, то той певно, що я послав до тебе, коли його увільнили... чорноокий, блідий...

— Він. Але що з тобою? Я боюся...

— То нічого... так тільки змерз... Ну, значить так... як-же ти живеш? Знаєш, я зараз не можу більше говорити і тут бути. Ти прийдеш може коли іншим разом... тоді поговоримо, а тепер іди.

Вона пішла... А він, що пережив за цю хвилину більш, аніж за все своє життя, звалився на лаву і закрив обличчя руками. Рясні сльози тихо й важко котились по щоках, текли крізь пальці на коліна, хапаючись одна перед другою. «Не любить, покинула .. самотний»... І з новою силою полилися сльози, важкі, болючі.

Ледве блимала лямпочка, освітлюючи брудну, непривітну хату, вартового з ключами в руках, що притаївся в кутку, не зважаючи по-тривожить арештанта, і зігнуту постать нещасного, повну розпуки і тути.

А в сусідній хаті одноманітно й різко дзвеніли кайдани: так-так... буде так... так... так...

З того часу він не бачив її зовсім. Як вийшов з тюрми, блукав сам по світу, нещасливий, сумний.

А вчора зустрів...

Під свист куль, під побідні вигуки пісень, під стогін ранених донісся до його вуха знайомий звук милого голосу. Він озирнувся. Тут-же на цім нагромадженні дерева, каміння, стовпів, переплутаних дротом, за кілька ступнів од нього стояла вона: бліда, схвильована, з палаючими очима тиснула руку високому чорнявому чоловікові, що поруч неї стояв, і рвалась разом із ним уперед.

Її очі в ту хвилину палали виразом щастя...

І коли вони подолані мусіли покинути місце звитяги, то товариші одвели його додому, бо він не мав сили йти.

Весь час дома лежав і думав, мріяв. В мріях своїх бачив він, що то він був там коло неї, і йому вона тиснула руку, і його тягла з собою вперед, і на нього були звернені прекрасні, палаючі очі її.

Мрії змінив сон.

І у сні він бачив її: ніжною рукою доторкнулась його чола, провела по волоссю, взяла за руку—і пішли вдвох щасливі в безмежну прекрасну далечінь...

Навкруги було тихо, як у могилі.

Нагло сухий короткий звук вибуху, що прорізав повітря, і шум од важкого тіла, що упало додолу, порушив цю тишу.

І знову тихо.

Не стукотить серце... не тремтить дихання... душа не стогне й не рида..

Спокій. Тиша мертва, як у могилі.

А за вікном почав накрапати рясний дощ, краплі якого, безупинно заглядаючи в вікно, механічно й уперто-безнадійно вибивали: так-так... буде так... так.... так...

Марко та його мама

(Уривок)

I.

— Мамуся, а я сьогодні на мітинг.

Він третекласник, це струнке, жваве чорнооке хлоп'я з сміливим та ясним дитячим поглядом. Він уже ось-ось мужчина, а мама—такий дивний нарід ці мами,—думає чогось, що він—дитина, і, часто говорячи про сина, каже про нього «воно»... Мов немовля яке! І це страшенна образа.

— На мітинг немовлят?—питає, ніби не дочувши гаразд, мама і виявляє таке образливе здивовання на своїм обличчі.—Так на мітингу-ж промовляти треба, а хіба немовлята...

— Мамо!—тоном ображеного левеняти грізно вигукнув Марко. А очі його вже люблячо-ніжно всміхаються своїй милій мамусі, до якої так гарно, хоч-би й третекласникові, буває вилізти на коліна й пригорнутися.

— Мабуть на есерівський мітинг...—догадується вже цілком серйозно і поважно мама.—Я й забула, що ти—есер.

Справді,—як можна було про це забути! Недавно, в ці перші дні волі, Марко поділився з мамою своїми сумнівами: «От не знаю, чим я буду—чи аристократом, чи демократом, чи ще чим іншим». І по ви'ясненні мамою різниці між аристократом та демократом переконано заявив: «Я буду демократом, а через кілька хвилин додав: «і соціал-революціонером».

Може воно, дійсно, і прочитало що про цю партію, бо скуповує всі брошури і ховає всі газети, що мама одержує. Мовляв, колись читатиму, як виросту. І росте колекція газет, відозв, брошур на столі під портретом Шевченка, під прапором, біля стіни, завішаної малюнками і... зброєю.

Ох, ця зброя!.. Чи то пак: ох, ці мами з їх нелюбов'ю до зброї. Це-ж мама зв'язує свободу сина, не даючи йому мати справжню зброю.

Правда, є в Марка револьвер, рушниця дитяча (але-ж то дитяча!), ну, ще лук, ніж, але хіба це зброя?! Монтекристо йому потрібне, або австрійська гвинтовка. Але-ж поговори з тими мамами: «ах, ой, не можу з рушницею в одній хаті бути... не можу, щоб таке хлоп'я брало в руки рушницю»...

— Так, може я й ес-ер,—вдоволено всміхається Марко, продовжуючи розмову про мітинг,—але це виявиться, як виросту. А я йду увечері на мітинг середнєшкільників... о 8 годині в 15-й аудиторії.

«О 8-й годині... це вже діло серйозне»,—задумується збентежена мама. Це о дванадцятій додому вертатися... Якже це буде? Та й взагалі хто його знає, що там буде... Саму дитину пускати...

— Добре, серденько! Підемо разом... І мені цікаво.

Марко зсовує брови і міркує: чи не замах це на його само-

стійність? Але воно правда—і мамі цікаво; вона-ж на всі мітинги ходить.

І Марко горнеться до мами, зовсім як маленький і як до товариша промовляє:

— Добре, підемо разом.

II.

— Ну, а сьогодні у нас уже без мамів мітинг буде. Постановлено: мамів не пускати, бо вони заважають.

Марко прибіг оживлений і захоплений.. Оце новина мамі. Та в глибині боявся, що це мамі буде неприємно.

— Як заважають? Чим?—здивовано питається мама.

— Заважають вільно говорити.

— Та мами мовчать там, бояться й рота розтулити.

— Тим заважають, що сидять. Ми тоді не маємо волі слова. А по заяк воля слова—це право кожного громадянина, то...

— То—геть мамів... так?

Мама дивиться на Марка і всміхається.

— Без мамів воно якось... краще. І ми-ж самостійні... тепер кожна людина має самостійність.

— Так то людина... а ти-ж ще півлюдини.

— Ну, мамусю, і завжди ти дровичся,—пестливо горнеться до мами Марко, обхопивши її шию руками.

Здається, мама не журиться, що без неї піде він. І він радіє з цього. Ах, він дуже хотів-би, щоб мама спокійно його всюди пускала самого, щоб зрозуміла, що він не малий, і не хвилювалася, як його довго нема дома.

Але ці мами... Біда, що вони всього бояться...

Степан Васильченко (Панасенко)

(1878 р.)

Народився р. 1878 в м. Ічні на Чернігівщині. Батько—козак, старосвітський швець, що жив з свого ремесла та з роботи за сніп на чужому полі. Трохи грамотний, він посилав своїх дітей, а в тому числі й С. П., до місцевої двохкласової школи. Ці шкільні роки й дали письменникові перші вражіння, і за них почалися вже й спроби його літературні, спершу віршем. За ці часи найбільший вплив на його творчість справляють народні пісні, що їх у сім'ї дуже багато знали і часто за роботою співали, та «Кобзар», якого так само читали часто вголос. Закінчивши школу, Васильченко готується і стає вчителем на селі. На перші роки вчителювання припадають і його спроби писати прозою. Перебував він тоді під сильним впливом Чехова, Горького та Короленка, а особливе вражіння справили на нього й остаточно визначили його дальшу літературну роботу «Кленові листки»—В. Стефаника.

Але авторові довго не було змоги побачити свої твори в друковій, бо не було ще тоді ні відповідної преси, ні можливості друкуватися для молодого ще письменника. І зрештою все його літературне надбання юнацьких років було викрадене у Ворожбі разом з торбиною з хлібом та салом, коли Васильченко їхав вчитися до учительського інституту.

Неможливість друкуватися, відсутність поради та допомоги на деякий час переривають писання, і тільки після подій 1905 р., коли з'являється укр. преса, С. П. знову вертається до літературної роботи. Але дальше життя письменника не дуже сприяє літературній роботі: спершу він попадає на 1½ роки до в'язниці, а після того його ні за яку ціну не хочуть знову призначити на вчителя (на тій підставі, що хоч суд і виправдав його, але, пробувши стільки в тюрмі, він неодмінно повинен морально зіпсуватися).

Зв'язок письменника з дитячих літ з селом і визначив характер цілої його творчості. Не дуже широкий що-до обсягу тем, талант його майже виключно відданий життю,—і то буденному, не героїчному,—нашого українського села. Виступивши в літературі з 1910 року, Васильченко що-до тем і трактовки їх майже не змінився й до наших днів.

Письменник якось не знайшов себе і в революції, і на останніх подіях дуже мало зупиняється. Зате мало хто зумів дати в своїх писаннях такі правдиві й поетично тонкі малюнки передреволюційного села. В цих малюнках, проте, немає виключної описовості, в них значно переважає ліричний момент, часом з помітним романтичним зафарбленням.

Ця-ж риса поетичного хисту Васильченкового виразно позначається і в його драматичних писаннях («На перші гулі», «Не співайте півні», «Зіля

королевич»...), що так само більшою мірою підходять до ліричних новел настрою, як до драматичних етюдів (О. Дорошкевич).

Ціла творчість С. Васильченка — органічно продовжує традиції укр-реалістичної літератури кінця XIX віку і разом сполучає її з новими модерністичними напрямками XX-го. Типовий письменник переходної доби, він може більше належить старшому поколінню, але де-якими речами з виразним навіть символістичним характером, Васильченко мав чільне місце серед молоді української літератури.

Д о м а.

Помалу скриплять вервечки...

Ай нуй-нуй-но, котино,
Засни, мала дитино..

В кутку перед іконами тріщить, мов жива, червона лямпадка, колихаючи тихими тінями, як завісочкою над ликами святих: то од-криває, то знову запне. На скрині блідо горить низенько прикручене світло. В кочергах, під припічком і по всіх темних закутках притаїлись, сумуючи, діди. На полу стиха тіпає коліскою хлопчик Петько і в задумі дивиться поверх коліски великими темними очима.

Коля, меншенький, лежить на полу, уткнувся лицем у подушку і, плутаючись у довгій сорочці, повагом молотить у два ціпи дрібними ніжками, бубонить щось сам до себе.

Дивно в хаті, і чудно й радісно.

Чудно, що тепер глуха ніч, а в них горить світло і вони, малі, самі вдома; що серед ночі вмивалися вони холодною водою з крашанками, в нові сорочки повиряжались.

А радісно, що в хаті у них—як у вінку: на столі новий килим, по стінах скрізь червоніють рушники, аж в очах од них темно. Долівка, піч, лавки—все вимито й вимазано. Проте треба їм тихо сидіти, не пускувати: вони стережуть домівки...

— Поле, поле зелене, а по ньому квітки-квітки! — розказував Коля, що мерещиться йому в заплончених очах.—Летять зірки—жовті, червоні, блакитні, та все рядками... а тепер засіки; а в них жито сиплеться, сиплеться...

— Цить, Колю, а то Горпинку збудиш,—обізвався до нього Петрик. Коля примовк і ще глибше уткнувся в подушку. Петько перестав колихати й схилився на бильце.

— Петько!—перекинувся догори на подушці Коля,—а коли тато заженуть і Горпинчину маму на небо?

Петько трохи помовчав.

— Таку заженуть!—поважно одмовив він.—То наша мама була ніжна, так її й загнали.

— Яка—ніжна?—здивувався Коля.

— Така... біла.

— Така, як гуска?

— Дурний!—пояснив Петько.—Ніжна, що робить не вміє, а тато казали, що в нас треба робити, бо в нас худоба. От дядько Михайло не пустив-би маму на той світ,—добавив він, зідхнувши.

— Бо в дядя Михайла волів немає?

— Воли дядько купить,—кивнув головою Петько,—у дяді теж худоба, тільки він нашу маму жалувал; казав, що коли-б мама у них жила, то він-би цілував її в руки; а нашого тата лаяв. Казав, що коли-б тато не брав нашої мами, то він-би тоді взяв її, а тато схилив голову та й мовчить.

— А що, а...—хотів про щось спитати Коля, а тільки зідхнув та й замовк.

В колисці зо-сну заквилила дитина; Петько знову схопився за вервечки.

Ай, нуй-нуй-нуй, коточок ..

Коля довго качався по постелі, перекидаючи ногами, далі задивився у вікно й затих.

Через вікно долітали здалеку дрібні передзвони.

Коля відразу схопився на ноги, підняв подол сорочки й почав по полу до Петька. Схилився до самого вуха й страхає пальчиком.

— Цить, Петько,—потайки шепоче йому,—бо отам ходять злодій. Кричить—чуйте, кури, чуйте, гуси...

— Мовчи,—спинив його Петько,—ось скоро паску привезуть. Далі укрит дитину й пересунувся до вікна.

— Йди, Колю, будемо виглядати!

Коля подибає до нього.

Притулились головками до шибок і стали приглядатись. Видно було шлях, обсажений вербами, леваду й зоряне небо. Ізсунули головку до головки й стиха гомонять.

— Он бач, Колю,—показав Петько на купку зірок у небі,—ото немов груша на нашому городі, а ото чоловік робив у полі клуню, закопав сохи, а обгородити забув.

— Де-де?—приглядається Коля.

— А отам, де просторо... А он... дивись, дивись, Колю! Он панна з відрами... Бачиш?

— Петько, то наша мама!—зрадів Коля.

— Ні, то тільки зірки.

— Ні, то мама!—завіряв Коля.

Петько замовк.

— Кажі, Петько, то мама?—допитувався Коля й лагодився вже заплакати.

— Ну, годі, не плач: то мама,—погодився Петько.

Коля засміявся.

— То її бозя послав води брати до колодязя?..

— Еге,—кивнув головою Петько.

— Вона прийде через поле до нас?

— Не прийде, Колю.

— Ні, прийде!

— Вона нас не бачить.

— А ми її гукнемо. Петько, давай гукати маму! Мамо!—крикнув Коля, піднявши очі в небо.

— Не кричи, Колю!—спинив його Петько.—Маму треба кликати тихенько. Треба так казати,—Петько покійно звів очі до неба й одними губами, мов крізь сон, почав кликати:—Мамо, йдїть сюди!

— Мамо, йдїть сюди!—ще тихше казав за ним Коля.

— Це ми, Петя й Коля.

— ...Петя й Коля,—оддавалося, як тихий шелест листу.

І тільки так заговорили хлопці, все небо немов справді перемінилося перед очима: ожили на ньому срібні звірі, будови, дерева, а між ними найясніша на все небо—їх мама з відрами. І тихо там, тихо, гарно.

— Ідїть-ідїть!—голосніше кликали хлопці,—бо вже наша друга мама ваші хустки й спідниці поносила, намисто продала, а тато нас не жалує, а вона їсти не дає, гулять не пускає, а все щоб дитину гляділи..

— І б'є... Ма...мо!—заплакав відразу Коля.

А мама мовчить. Вирядилась у небі срібною мережкою із зір, запишалася, не чує їх, немов чужа.

Пекучий жаль дитячий обгортає хлопців на таку привабну, але нежалосливу й погордливу маму. І вже не здержуючись, вони обливалися слізьми і з докорами, перебиваючи один одного, поспішали розказати їй свої сирітські кривди. В колісці прокинулась дитина. Незабаром у хаті було повно плачу. Плакав Петько, тріпаючи колиску, плакала дитина, плакав Коля біля вікна, схиливши голову на лутку.

А в сінечні двері щось стукало... тихенько, з осторогою, щоб не сполохати.

Хлопці почули.

— Мамо!—з криком радості кинулися обмарені діти до дверей. В одну мить заціпка злетіла з залізного гачка.

В хату увійшов дядько Михайло, ласкавий і смутний.

— Що у вас тут таке?... Полякалися чого, що крик зняли?—спитав він дітей.

Хлопці держалися за його поли й мовчали.

— Мама... не йде,—промовив Коля й схлипнув.

Дядько помовчав, і його очі понялися слізьми.

— Не йде?—Ото горенько,—промовив він щиро.—Ну, не плачте, я оце зустрів вашу маму в переліску: вона ось вам крашанки подала, —і дядько дав їм по крашанці. Хлопці і вірили й не вірили, а їх очі помалу почали загортися тихою радістю.

А дядько сів на лаву, меншого взяв на руки, а Петька посадив поруч і став їм довго розказувати про маму. Казав, що мама їх не забула, що вона дивиться на них з неба, бога за них благає, щоб дав їм долю щасливу. Казав, що коли вони плачуть, то й вона там плаче.

Хлопці прищулились, як пташенята, слухають. А дядько все роз-

казує, розказує, а сльози котяться по його смуглявому, вітром запаленому обличчю.

А десь дзвони серед ночі гудуть, гудуть. Замовкнуть, прислухаються та й знову загомонять, немов розказують про те, що там почули.

1912.

Мужицька арифметика.

— Чи немає у вас, Василю Івановичу, якої газети або книжки? — питає хурщик Антін монопольщика, зав'язуючи в хустинку гроші за хуру.

Василь Іванович, панок середнього віку, червонопикий, з круглим животом, потягнув цигарку й пустив хмару диму.

— А навіщо тобі книжка? — трохи помовчавши, спитав він, накупивши ріденькі брови.

— Побавився-б трохи святом, а то забув, коли й книжка була в хаті, — одмовляє Антін, — мабуть і азбуки запам'ятав уже.

— То тобі велика шкода од того?.. Як сказати правду, то пuste оте діло — книжки читати! — став казати Василь Іванович. — Та зовсім воно й не личить мужикові.

— Звісне діло, хіба треба, щоб нам були книжки в голові, — згоджується Антін, — часом за роботою нема коли вгору глянути, не то в книжку!...

— То чи не знайшлося-б, кажу, чого-небудь для мене, — знову казав Антін, трохи переждавши, — почитав-би трохи по обіді, щоб не скувати.

— Хіба от що, — подумавши сказав монопольщик, — я винесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки й не знайти.

— Псалтир є у мене, Василю Івановичу, — мовив Антін. — Чи немає якої-небудь іншої?.. Може є така, що пише про Думу або про землю?

Василь Іванович скосив на бік заскалене око й закусив губу.

— Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братіку, не водиться. За такі книжки — знаєш куди тепер ховають? — Василь Іванович суворо глянув на Антона. Стережись, Антоне, тих книжок як вогню — по-приятельському раджу тобі. А коли вже тобі припала така охота читати, то підожди — я тобі дам іншу книжку.

Василь Іванович пішов у другу кімнату, відчинив шафу і став ритися в купі якихось паперів та книжок. Витягнувши зі споду старенький, в обшарпаних палятурках, задачник Євтушевського, він обмахнув на ньому порох і виніс Антонові.

— Оце тобі, Антоне, книжка, — казав Василь Іванович, віддаючи йому задачника. — Не пуста яка-небудь — пользовита книжка! Тут усяка тобі задача — немов загадка: поморочиш голову, поки ладу добереш.

— Спасибі, Василю Івановичу,—сказав Антін. Потім узяв, не роздивляючись, під руку книжку, попрощався й пішов із хати. Василь Іванович стояв біля дверей і довго дивився йому вслід. Потім тихенько захікав і, тикаючи пальцем у двері, шипів крізь зуби: «Ото тобі книжка, хаме! Читай, гадюко, читай! Там тобі буде і про землю, і про Думу».

Веселий і радий, осміхаючись у руденьку борідку, пішов він до другої кімнати обідати.

Одпочивши по обіді, монопольщик узяв палицю й пішов на проходку. Йде Василь Іванович селом, палицею підпирається. Біля дворів і хатів сидять гуртками чоловіки та жінки, гомонять собі. На моріжку пустують дітлахи; співають десь дівчата. В селі немає більше «панів», крім Василя Івановича, і він почуває себе тут маленьким князьком. Люди низенько вклоняються йому, і він привітно киває їм головою. Йому так приємно бачити почтивість до своєї особи.

Ось іде селянин Литовка,—який здоровенний мужичура, а як покірно вклоняється, мов той дуб у час негоди.

Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...

«Нічого, подождемо,—думає він,—аби проценти в свій час виплачував».

Йде далі Василь Іванович, мугиче собі під ніс щось божественне, хазяйським оком по селу роздивляється—чи немає де не порядку.

Нагримав на дітей, щоб не пустували; зачепив молодицю, що вийшла до колодязя по воду.

Дійшов до Антонового двору. Бачить, у вишнику, біля хати, сидять люди, гомонять, сміються. Між ними—Антін з книжкою.

«Ага, книжечку мою читають,—подумав Василь Іванович.—Ну, нехай собі читають». Спинившись проти вишнику, він спитав:

— Ну, що? Як книжечка—понаравилась?

— А нічого собі!—одмовляє Антін,—веселенька книжечка.

— Ну, читайте, читайте собі!—промовляє Василь Іванович і йде далі.

«Веселенька книжечка!.. Гевали-гевали!—сміється він сам собі,—їм що не ляпуть язиком, аби ляпуть. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?»

Потім його стало тягти послухать. Звернувши з дороги, непомітно підійшов він до тину і став крадькома прислухатися.

Слухає—Антін читає по складах:

«Крестьянин обязался перевезти из города 50 ламп с тем условием, чтобы за каждую доставленную в целости лампу платили ему по 5 коп., а за каждую разбитую высчитывали с него по 1 руб. 20 коп. При перевозке 3 лампы разбилось. Сколько заработал крестьянин за доставку ламп?»

Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице й веселими очима оглянув слухачів.

— Питає: скільки-то він заробив!—сміючись, своїми словами переказує Антін.

— Мабуть, багато заробив!—сказав бородатий дід у білих штанах; далі вийняв з рота люльку й зареготав.

— Не скажу вже, скільки він там заробив, тільки знаю, що як стане так заробляти, то скоро й останньої коняки збудеться,—додав руденький і жвавий Охрім.—Хай йому біс із такими заробітками!

— Це чи не буде так саме,—став розказувати дід у білих штанах,—як назаробляв Захарків парубок у якомії. Пробув тиждень біля молодилки у пана, приходить у суботу ввечері додому. «Ну,—каже батько,—давай-же оце, сину, гроші: завтра поїду в місто—там де-що купити треба». А він став та й каже: «Оце хоч бийте, хоч лайте, а грошей не приніс ні шага». А батько: «Де-ж ти, сучий сину, дів? Загубив, чи може вкрали?»—«Не так було-б мені, каже, школа, коли-б я загубив, або вкрали, а то зовсім і в руках не держав»... Потім і розказує, що там полюмилось було щось біля віялки, а вина на нього склали. Прикажчик вилаяв було на всі боки і при рошоті не дав ні копійки та ще й наказав, щоб приходив одробляти той збиток іще на тиждень. А батько слухав-слухав, далі й каже: «Отак, сину, завжди заробляй, то скоро хазяїном станеш»... То чи не стільки, кажу, заробив і той на лямпах, як цей за вялку?—закінчив дід.

Усі засміялись.

— Лямпа—річ тендітна,—казали друпі,—торохнеш возом—наробиш шкла. І понесла його лиха година під таку хуру!

— Підеш і під таку хуру,—сказав похмурий чоловік,—коли в хаті, може, й шматка хліба немає.

Обміркувавши справу з лямпами з усіх боків, люди примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі.

«Он яке діло!»—подумав Василь Іванович і став прислухатися ще пильніше.

«У помещика було,—читав далі Антін,—в одном куске 857 десятин земли, в другом на 130 десятин больше, чем в первом, а в третьем на 150 десятин больше, чем во втором. Сколько десятин земли было у помещика?»

Прочитавши задачу, Антін став пояснити її по-своєму:

— В одному куску, каже, було аж 857 десятин, а в другому ще більше на 130, а в третьому й того більше!... А потім іще й питає, — тут Антін підняв палець догори й прищулив око,—скільки-ж то тієї землі було в пана!

— А, мабуть, чи не більше було, ніж у всієї нашої промади!—каже осміхаючись один з гурту.—Коли-б оце на всіх нас хоч один отой кусочок, то було-б і нам, і дітям нашим.

— Ото кусочки!—моргнувши оком, сказав Охрім.—Це не те, що в тебе або в мене: з такими кусочками можна хазяїнувати! А коли-б йому в одну руку—опруг та в другу—півопруга, а в третю—й зов-

сім дасть-біг,—отоді-б нехай він похазяйнував! Поневолі пішов-би лямпи возити!

— А добре було-б знати, скільки-то прийшлося-б на двір, коли-б усю оту землю та поділити між нашими промадянами? — проказав похмурий чоловік.

Далі Василь Іванович уже не міг терпіти. Вийшовши з-за тину, він почав докоряти людям:

— І навіщо-б ото я базікав отаке язиком?... То-ж книжка написана зовсім не для того: по ній треба вчитися арифметики, а ви ка-зна-що витіваєте. Коли так читати, то краще зовсім не читати!

— Та ми, Василю Івановичу, читаємо так собі, з нудьги,—виправдувались люди,—аби чим час загаять.

— То не краще-б було з нудьги взяти та й полічити, скільки вийде в кожній задачі,—наставляв Василь Іванович,—то-ж на те вона і є—арифметика.

Передні чоловіки сиділи і вдавали, що ніби увічливо слухають Василя Івановича. А позаду Охрім накинував бровою своїм сусідам і стихомонів:

— Це, виходить, така арихметика: панові звозять хліб з поля, а мужикові нема з чого возити, то мороч голову, скільки-то всієї землі у пана!

Скільки душ пирснуло зо-сміху, але здержались, щоб не зареготати голосно.

— Бачте,—казав далі Василь Іванович, почувши сміх,—смієгесь, а й самі не знаєте з чого. А я знаю, що ні один з вас не доведе до ладу задачу!

— Де вже нам!—казали передні.—Ми люди малограмотні або й зовсім неграмотні: куди нам полічити отаку силу!

А Охрім казав далі своїм сусідам:

— Це, скажемо, так. У тебе, Микито, скільки землі? Два опруги? Ну і в мене щось біля того. От зійшлися ми та й балакаємо: а давай будемо лічити панову землю, коли своєї кат-ма. Ти скажеш: стільки у пана землі! А я скажу: ні, стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки, а я скажу: ні стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки, а я скажу: ні, ти брешеш! Потім ти мене цап за чуба, а я тебе по уху—і пішла арихметика!... А ось Грицько йде та й питається: за віщо то люди б'ються—чи не за батьківщину часом?

Усі реготалися, вже не здержуючись. Василь Іванович став сердитись.

— Варнякаєте ви таке, що воно зовсім не до діла. Я-ж вам кажу, — намагався він пояснити, — що в задачниківі тільки так пишеться про кого-небудь, аби було над чим рахувати.

— То оте-ж саме й ми кажемо,—перебив його Охрім. — Коли вдома чорт-ма чого рахувати, то давай...

— Тьфу!—плюнув з серця Василь Іванович. — Ти йому: тату, а він тобі—кату! Давай сюди книжку!—крикнув він до Антона і трохи

не силою вирвав її у нього з рук.—Вам книжки читать?.. Вам хвости волам крутити! Ото ваша книжка!

Василь Іванович повернувся й пішов од гурту. Всі реготалися.

— Знаєте, Василю Івановичу,—крикнув Охрім вслід монополющикові, — коли-б довелося нам ділити ваші 90 десятин, то може-б таки поділили по своїй, по мужицькій арихметиці.

— Чи й поділили-б!— підхопив сумний чоловік.

Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, обернувся, хотів щось казати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії.

— Бач, як закрутив носом! Видно, не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арихметика!—казали сміючись люди.

— І звідкіль принесла його нечиста сила—казали другі.—Тільки де два-три чоловіки зійдуться, то вже й його чортяка, хоч-не-хоч, унесе туди! Не дав і начитатись уволю. А шкода: втішна була книжка!
